

ארזאל

כתב עת לידיעות ארץ ישראל
מס' 176 / דצמבר 2006 / כסלו תשס"ז

הערגה להר הבית
דגם ירושלים במוזיאון ישראל
לתולדותיה של הרקמה התימנית
60 שנה לפיצוץ מלון המלך דוד

ציורי הקיר ב'ישיבה הגדולה מאה שערים'

אזכור

כתב עת לידועות ארץ ישראל

ערכו: אלי שילר וגבריאל ברקאי

176

שנה עשרים ושבע
דצמבר 2006 / כסלו תשס"ז

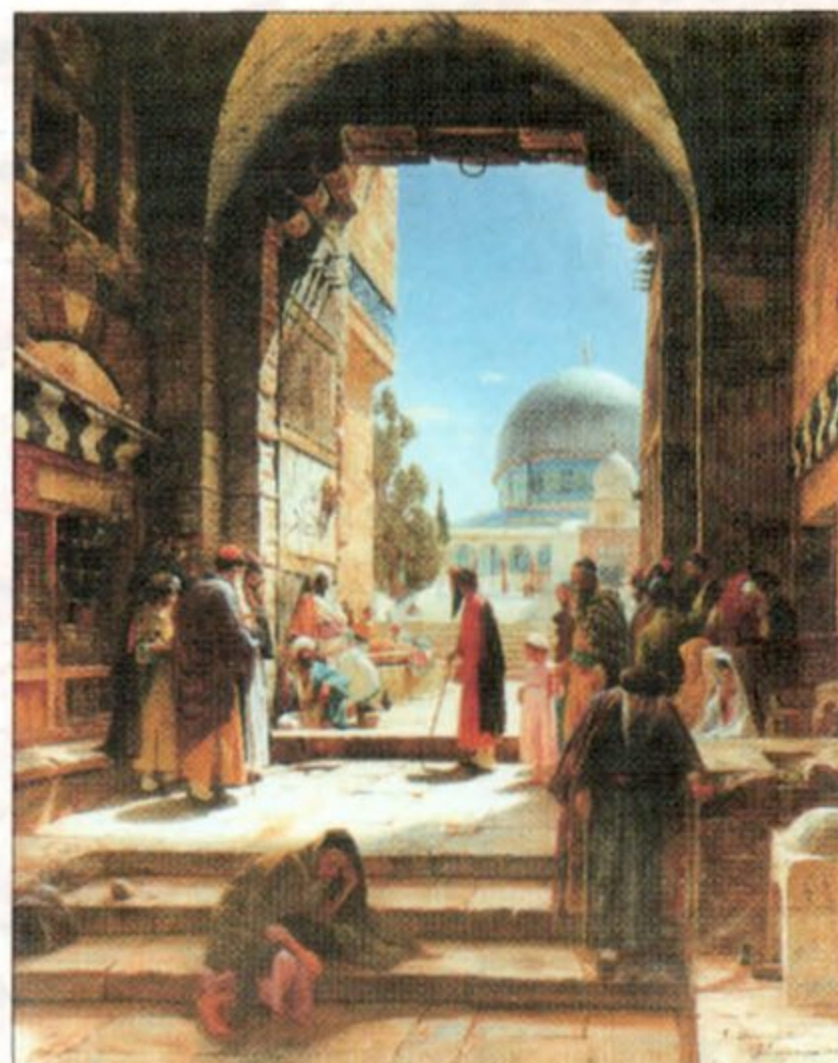
עמ' 60 הרקמה החימנית

עמ' 6 ציורי הקיר ב'שיבה הגדולה מאה שערים'

עמ' 68 60 שנה לפיצוץ מלון המלך דוד

עמ' 39 הערגה להר הבית

עמ' 86 מגבעות טוסקנה למרחבי הנגב

עמ' 50 דגם ירושלים במוזיאון ישראל

המשתתפים בחוברת זו:

אריאלה אמר

החוג לאמנות יהודית, האוניברסיטה
העברית, ירושלים

דודן גורן

מוסמך החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר
אילן

ד"ר דוד עמית

רשות העתיקות, ירושלים

מתניה הכט

מנהל מלון הולילנד, ירושלים

מרים להמן-ימיני

חוקרת הרקמה התימנית, ירושלים

ד"ר אהרון יפה

חוקר ארץ ישראל, ירושלים

עודד ישראלי

עובד הכור האטומי לשעבר ותושב רחובות.
עוסק כיום באיתור ותיעוד נופלים

יוסף גרינבוים

הידרולוג (בגימלאות) ותושב להבים
עוסק כיום באיתור ותיעוד נופלים

יואל דה מלאך ז"ל

ממייסדי קיבוץ רביבים וחתן פרס ישראל
לחקלאות

ד"ר נורברט שוואקה

חוקר בתי החולים בארץ במאה ה-19
וממונה על בתי הקברות הצבאיים של הגר-
מנים בארץ, נצרת

רחל כפרי

אלמנתו של הפסל מרדכי כפרי, נהלל

בעז זלמנוביץ

מוסמך ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת
חיפה

פרופ' יורם צפרי

החוג לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית
בירושלים

ד"ר גבריאל ברקאי

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולו-
גיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

אלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

'אריאל'

כתב עת לידיעת ארץ ישראל

'אריאל' הוא כתב העת הוותיק ביותר
לידיעת הארץ. היוצא לאור במשך 27 שנה
ברציפות. החל משנת תשס"ה מופיע 'אריאל'
במתכונת חדשה משופרת, בצורה סדירה כל
חודשיים ובצבעים מלאים, וכולל שפע של
מאמרים יחודיים.

דמי מנוי

שנת תשס"ו/2006 (מס' 173-178): 250 ש"ח

שנת תשס"ז/2007 (מס' 179-184): 250 ש"ח

הוצאת ספרים אריאל

ת.ד. 3328, ירושלים 91033

טל: 02-6434540 פקס: 02-6436164

e-mail: elysch@netvision.net.il

http://www.arielpublishinghouse.com

© 2006 כל הזכויות שמורות להוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.

אין להעתיק מפרסום זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא (לרבות
תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

הקדמה

בחוברת רבת יחוד זו ימצא הקורא שפע של מאמרים, הרואים כאן אור לראשונה. פותח את החוברת מאמרה רב הכמות והאיכות של אריאלה אמר, על ציורי הקיר ב'שיבה הגדולה מאה שערים'. העיטורים המרהיבים מתפרסמים בזאת לראשונה במלואם ובצבעים מלאים. דותן גורן מביא מאמר רב עניין על ערגת היהודים להר הבית בשלהי התקופה העות'מאנית. דוד עמית מתאר את הדגם של ירושלים במוזיאון ישראל, ואילו פרטי פירוקו והעברתו למוזיאון מתוארים לראשונה בהרחבה בידי מנהל המלון מתניה הכט. מאמר רו של א' יפה על פיצוץ מלון המלך דוד מלווה בתצלומים רבים ואיכותיים, שחלקם מתפרסם לראשונה. עבודתם רבת החשיבות של עודד ישראלי ויוסף גרינבוים, השוקדים על תיעוד הנופלים שלא זכו להנצחה ממלכתית, זוכה כאן לחשיפה ראשונה.

עוד בחוברת, על הרקמה התימנית ופרקים מרתקים במיוחד מספרו של יואל דה מלאך, העומד לראות אור בהוצאת אריאל.

עם סיום החוברת לא נותר לנו אלא להודות לאלה שסייעו לנו במלאכתנו. אנו מודים לכותבים שתרמו מפרי עטם שלא על מנת לקבל פרס, אף שמדובר במאמרים יוצאי דופן, שרבות הושקע בהכנתם. בעיקר כך המאמר רב הכמות והאיכות על 'ציורי הקיר בשיבה הגדולה מאה שערים', שתהליך הבשלתו לפרסום ארך שנים ארוכות. תצלומי התמונות הנהדרות המלוות את המאמר, הם ברובם מעשה ידיו של זאב רדובן. נילי גרייצר וד"ר עמנואל בן נאה שקדו על ההגהות, פרופ' שלום צבר יעץ וד"ר גבריאל ברקאי בדקו והעיר והעמיד דברים על דיוקם. לכולם נתונה תודתנו מקרב לב.

חידוש חשוב שאנו מציעים לקוראינו הוא הצטרפות למועדון מנויים, שבו יוענקו שרותים שונים ומגוון הנחות באתרי תיירות, טיולים, ארוחות ואכסון לכל מנוי תשס"ז (רשימה מפורטת תשלח למנויים בצירוף כרטיס מנוי).

עם סגירת החוברת הגיעתנו הידיעה המרה על מותו בטרם עת של הארי-כיאולוג פרופ' יזהר הירשפלד, חוקר חשוב וידיד אמת של אריאל, שתרם רבות מפרי עטו להוצאה. מורו בחוג לארכיאולוגיה, פרופ' יורם צפריר, מביא דברים לזכרו (עמ' 107-109).

אלי שילר וגבריאל ברקאי
הוצאת ספרים אריאל

ירושלים, כסלו תשס"ז
דצמבר 2006

תוכן עניינים

3	הקדמה
6	אריאלה אמר / "הבט נא השמימה"; ציורי הקיר ב'ישיבה הגדולה מאה שערים'
39	דותן גורן / הערגה להר הבית בשלהי התקופה העות'מאנית
50	דוד עמית/ דגם ירושלים של בית שני במוזיאון ישראל
55	מתניה הכט / העברת הדגם ממלון הולילנד למוזיאון ישראל
60	מרים להמן-ימיני / לתולדותיה ולאופיה של הרקמה התימנית
68	אהרון יפה / 60 שנה לפיצוץ מלון המלך דוד (1946-2006)
78	עודד ישראלי ויוסף גרינבוים / יוסף אמוזיג; חייט יהודי שגויס לצבא התורכי ונתלה בשער יפו על לא עוול בכפו
84	עבודת מופת שלא על מנת לקבל פרס
86	יואל דה מלאך / מגבעות טוסקנה למרחבי הנגב

מדורים

94	בעקבות מאמרים
	נורברט שוואקה / הנצחת החיילים הגרמנים בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה (94); רחל כפרי / עוד על אנדרטת השואה בקיבוץ גינוסר (95); טעות לעולם חוזרת (מבצר פטיש) (96); בעז זלמנוביץ / עוד על בתי ביטחון בארץ (97)
99	סקירת ספרים חדשים / אלי שילר
106	שונוות / הוקמה קתדרה לחקר תולדות ארץ ישראל
107	יורם צפרייר / יזהר הירשפלד – דברים שנאמרו על קברו
110	האם תוכל לזהות?
111	תשבץ מס' 7

1. ציורי התקרה ב'ישיבה הגדולה',
מאה שערים, שני מחזורי סמלים

אריאלה אמר

ה"הבט נא שמימה"

ציורי הקיר ב'שיבה

הגדולה מאה שערים'

"ממש כמו חיים", שיבחה [סבתא] באוזניו את ארבע החיות שצייר על תקרת היכל הישיבה הגדולה במאה שערים, כדי להמחיש ללומדים את הציווי: "הוי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמיים", ואמרה שבעיניה הוא אמן חכם לב, ממש בצלאל בן אורי של ימינו."

(חיים באר, חבלים, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 11)

האמן חכם הלב הוא לא אחר מאשר יצחק ב"ק, האמן שעיטר את אולם התפילה של 'חצר אברהם', הידוע יותר בכינויו 'הישיבה הגדולה', בשכונת מאה שערים בירושלים. אמרתו הנודעת של ר' יהודה בן תימא המופיעה במשנה ומתארת ארבע תכונות הרצויות לו לאדם לעבוד את אלוהים (משנה, אבות ה', 20), אינה מצוירת לא על קירות בית הכנסת ואף לא על תקרתו. אולם, על קירות הבית עדיין מופיעים ציורים מרהיבים במגוון נושאים, שצוירו בידי האמונות של ב"ק.¹

תכנית העיטור והדימויים החזותיים בבית הכנסת הם המשך לאמנות היישוב הישן האשכנזי בארץ ישראל במאה התשע עשרה.² היא משקפת את התמורות שחלו בה, בהשפעתה המכרעת של 'אמנות בצלאל', האמנות היהודית שהתחדשה עם כינון בית הספר בשנת 1906. מקורותיה של אמנות זו נבעו מארצות מוצאם של האומנים, או של הפטרונים השונים שהזמינו את היצירות.

מבנה המתוזה ובית הכנסת

מכלול המבנים שראשיתו בשנת 1882,³ נבנה בהדרגה במשך מספר שנים, במתכונת אדריכלית דומה לשכונת 'מאה שערים'. לפנינו רצף של מבנים היוצר מתחם מלבני סגור, הבנוי סביב חצר פנימית. הדמיון בתפיסה המרחבית, והעובדה ששכונת מאה שערים תוכננה בידי יועץ הבנייה וחוקר ארץ ישראל קונרד שיק, העלו את האפשרות, שגם מתחם זה תוכנן על ידו. אולם השערה זו עדיין לא אומרת.⁴

המתחם מתנשא כיום לגובה שלוש קומות, אך במקור תוכננו רק שתי קומות. הקומה השנייה, ובה בית הכנסת, נבנתה רק בשנת 1907, שש שנים אחרי פטירתו של שיק. בית הכנסת הוא מבנה מלבני אורכי המחולק על ידי זוג

2. שבט בנימין, זאב

עמודים לשני חללים אורכיים (איור 3). ארון הקודש ניצב במרכז הקיר המזרחי, מעליו חלון עגול, ובצדו הימני קבוע שטנדר – עמוד תפילה לשליח ציבור, כמנהג אשכנז. הארון עומד בציר אחד עם הבימה התחומה בין שני עמודים, וקרובה יותר לעמוד המזרחי. עזרת הנשים, שהוסרה בשיפוצים שנערכו במקום בשנת 1999 הייתה תחומה בסורג עץ גבוה, בפינה הדרומית-מערבית של בית הכנסת. הקירות המזרחי, הצפוני והמערבי גובלים עם השכונה ואילו הקיר הדרומי פונה אל החצר הפנימית, ובמרכזו דלת הכניסה לבית הכנסת. הספסלים סדורים סביב הקירות, כפי שהיה נהוג גם בבתי הכנסת שהזכרנו, על מנת לאפשר למתפללים להתבונן בשני מוקדי בית הכנסת – הארון והבימה. כיום הוחלפו הספסלים ואורגנו מחדש, וכולם פונים בשורות אל הארון.

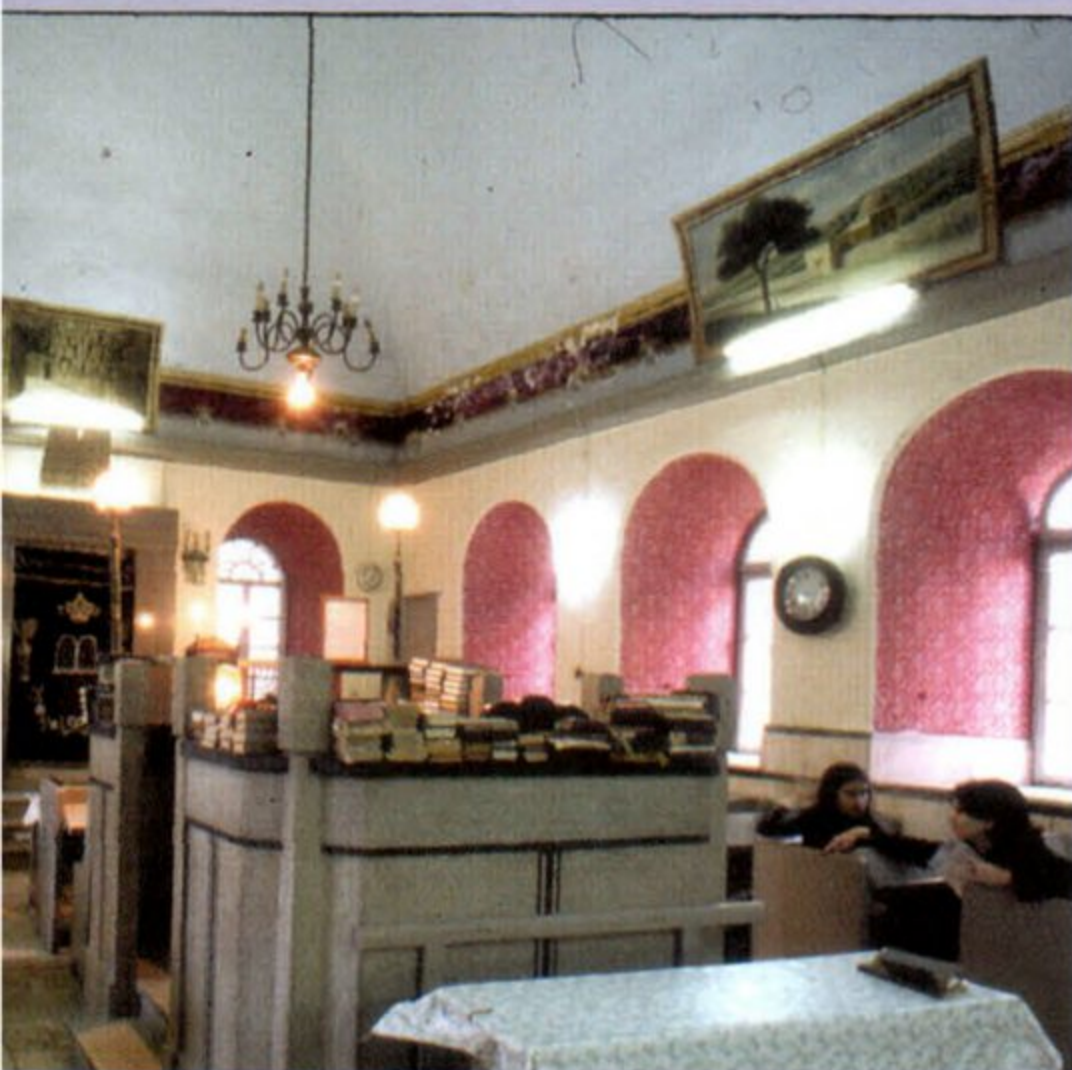

ציורי הקיר והאמן

בשנת 1949 החל האמן יצחק ב"ק לעטר את קירות בית הכנסת. עבודה זו, כמו מרבית שיפוצי הבית מומנה בידי תורמים מברוקלין – 'ציון דובער תורה פאנד' בראשות המייסדת אסתר פייגלעל ליבוביץ'. יתכן שציורים אלה לא היו הראשונים וקודם לכן צוירו ארבע החיות – אחד הנושאים הנפוצים בעיטורי בתי הכנסת באותה עת במזרח אירופה ובארץ. כך, למשל, בבית הכנסת 'תפארת ישראל', הידוע גם בשם 'ניסן ב"ק' (שהיה אבי סבו של יצחק), עיטרו החיות את פינות הבית⁴ ובבגרותו יצחק ב"ק עצמו שיפץ וצייר מחדש חלק מהציורים הללו (איור 4). כמו כן, החיות היו חלק מקישוטי הסוכה, שצייר במהלך שנות עבודתו (איור 5). בתקופה זו כבר היה ב"ק צייר בעל שם, שנודע בעיקר בציורי בתי הכנסת ובציורי

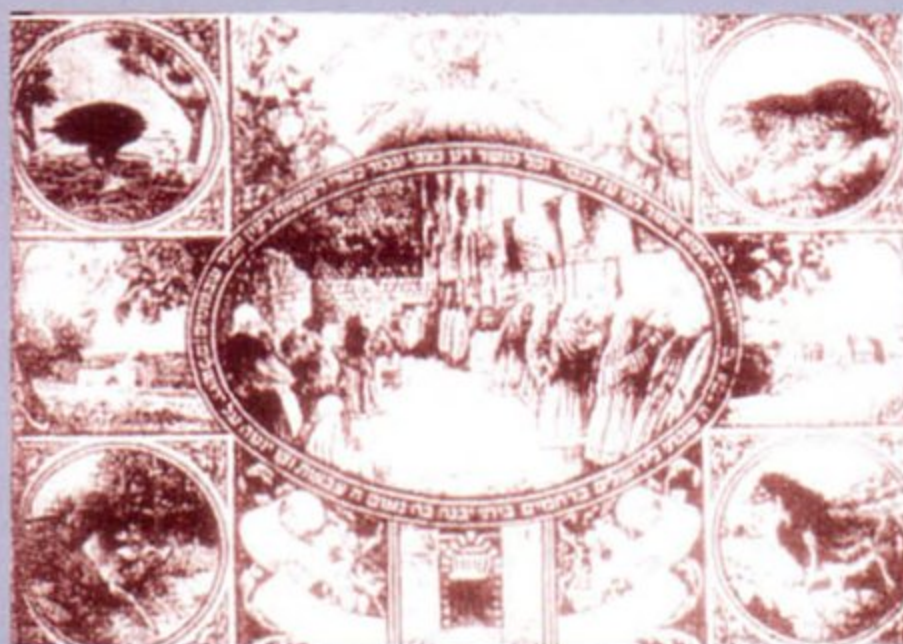

6. בית הכנסת 'בית יהודה' בשכונת 'בית יעקב' בירושלים

4. בית הכנסת 'תפארת ישראל', ציור הנשר מבין 'ארבע חיות'. המאה ה-19

5. כרזה לסוכה. יצחק ב"ק, הרבע הראשון של המאה העשרים

'המזרח' והעיטורים לסוכה. אחד מבתי הכנסת הראשונים שצייר, היה בית הכנסת 'בית יהודה' בשכונת 'בית יעקב' הסמוכה לשוק מחנה יהודה, שנבנה בין השנים 1877 לשנת 1881 בידי קהילת הפרושים בירושלים. על כל אחד מארבעת קירותיו מצויר מקום קדוש: הכותל המערבי, קבר רחל, קבר שמעון בר יוחאי וקבר ר' מאיר בעל הנס (איור 6). 'בית יהודה' הוא אחד מכשמונה עשר בתי כנסיות שב"ק עיטר, ⁶ לצערנו, לא כולם אותרו. אולם, אין ספק שגולת הכותרת ליצירתו של ב"ק הייתה עבודתו ב'ישיבה הגדולה' במאה שערים. בציורים אלה שילב את כישרונו האמנותי, לא רק בציורים עצמם אלא גם בתכנית העיטור המתוכננת ופרושה על קירות בית הכנסת ותקרתו, תוך התאמתם למבנה, והענקת פרשנות התואמת את תפיסת עולמו. כל אחד משני האגפים עוטר באפריז דקורטיבי היקפי הממסגר מחזור סמלים: באגף הדרומי מופיע מחזור חודשי השנה וסמלי המזלות ואילו באגף הצפוני – ציורי השבטים ודגליהם (איור 8). בארבע פינות האולם, מתחת לתקרה ומסביב לקירות מובאים ציורי המקומות הקדושים מלווים בכתובות.

"הבט נא השמימה" – תריסר שבטים ומוזלות

כל אחד ממחזורי הסמלים מורכב משנים עשר מדליונים המאוגפים בזוג דגלים צבעוניים. המדליון ממסגר את שם החודש או השבט, ובהתאמה באפריז שמתחת למדליונים, מופיע סמל ממוסגר במסגרת מרובעת. שני מחזורי הציורים של המזלות והשבטים, אינם משולבים יחדיו. אולם להופעתם המשותפת זה בצד זה, קיימים מקורות מוקדמים, חלקם טקסטואליים וחלקם חזותיים. ההקבלה בין השבטים והמזלות נובעת מהמספר שנים עשר, הוזה בשני המחזוריים. המכנה המשותף היה בסיס לפרשנות ולאנלוגיה בין השבטים והמזלות, המצביעה על סדר קוסמולוגי: "הבטיח הקב"ה את אברהם שיעמיד הימנו שנים עשר שבטים שנאמר 'הבט נא השמימה'. כשם שבשמים שנים עשר מזלות הללו שהעולם מתנהג בהם כך אני מעמיד ממך שנים עשר שבטים..." (אגדת בראשית ע"ג, 1). יתכן שתמונה זו עמדה בבסיס הבחירה של ב"ק להציג את השבטים והמזלות על התקרה, רמז לכיפת השמיים, בדומה לעיטורי בתי הכנסת במזרח אירופה.

7. שבט יהודה, אריה

הכותל המערבי

מגדל דוד

מזרח

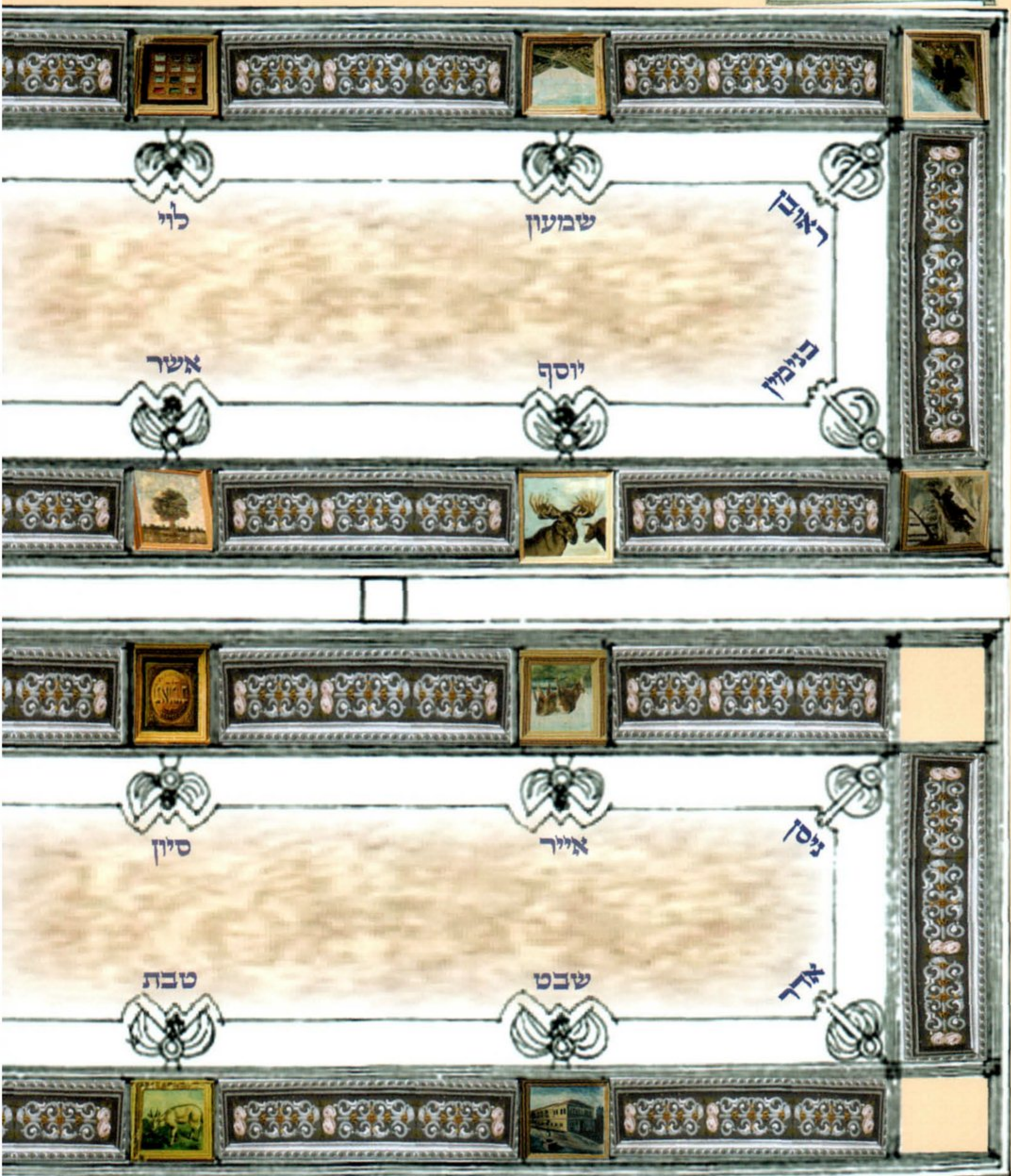
'מזרח תורה'

מפת ארץ ישראל

שרטוט אדריכל בוריס לקר

8. תכנית איורי התקרה ובה שני מחזורי סמלים

קבר רבי שמעון
בר יוחאי

צפון

קבר רבי רחל
בית המדרש

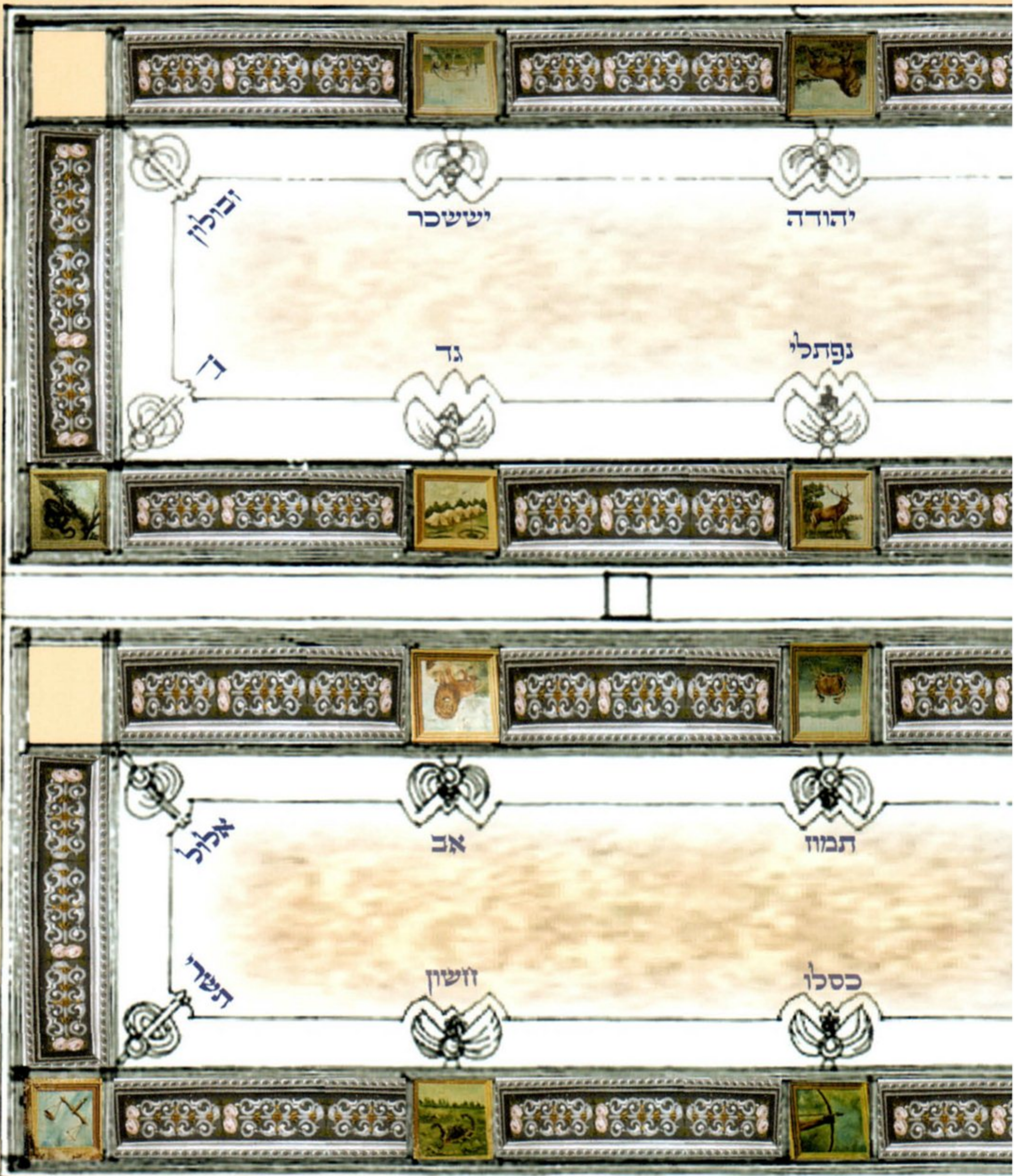
מערב

מזרח

קבר רחל

דרום

9. שבט שמעון, המיוצג בעיר שכם

המקורות המדרשיים הניחו את הבסיס לשילוב שני המחזורים יחד.⁷ ואמנם הם הופיעו במשולב החל מהמאה השבע עשרה, בהקשרים שונים, שבמרביתם הוצגו השבטים בשמותיהם ולא בסמליהם. זאת, להוציא שילובם בכתובות ובמגילות אסתר איטלקיות מן המאה השבע עשרה ואילך.⁸ העמדת צמד סמלי המחזורים זה לצד זה קשורה קשר הדוק עם גיבוש סמלים חדשים, בעלי מסר ציוני, מסוף המאה התשע עשרה. אחת הדוגמאות המוקדמות מופיעה בקישוט לסוכה, שהודפס בדפוס מונזון ובו שולבו סמלי גלגל המזלות בסמלי השבטים. שנים עשר מדליונים עם סמלי גלגל המזלות מוצגים בקשת המכתירה את המדליון המרכזי ובו ציור של צבי

ומעליו הכתובת 'ארץ הצבי'. מעל לכל אחד מהם ניצב דגל המעוטר באחד מסמלי השבטים. שילוב זה אומץ בידי אמני בית הספר 'בצלאל', והיה לאחד מהסמלים הנפוצים, החל מהעשור השני של המאה העשרים. עם זאת, אמני בצלאל שילבו את סמלי השבטים בהקשר חדש, כחלק מתכנית העיטור של בית הכנסת. הראשון שצייר את סמלי השבטים בבית הכנסת היה האמן יעקב שטרק, שלימד בבצלאל ועסק בעיקר בעיצוב אותיות עבריות.⁹ בשנת 1912, הוא צייר את הסמלים על קירות בית הכנסת 'עדס', שבשכונת 'נחלת יצחק' בירושלים, ובכך ייסד תכנית עיטור, שהטביעה את חותמה על עיצוב בתי הכנסת בארץ ובתפוצות עד היום. עד לאותה שנה סמלי השבטים לא היו נושא נפוץ בבית הכנסת. לציוריו היה, על כן, מקום חשוב בהצבתם בשורה הראשונה של הסמלים המכוננים בהווה הישראלית המתחדשת. שטרק, שעלה ארצה מגליציה, הכיר מקרוב את מסורת אמנות בתי הכנסת במזרח אירופה, ושילב בבית הכנסת 'עדס' גם את סמלי המזלות,¹⁰ אם כי בסימניהם הבבליים, שתאמו את רוח 'בצלאל'. בעקבות שטרק, העתיקם האמן זאב רבן, ושילבם ביצירות רבות, ובזכותו היה הנושא לאחד הנפוצים באמנות בתי הכנסת, כמו למשל בווטרז'ים בבית הכנסת 'עמנואל' בוורמונט, שבטקסס.¹¹ הוא אף שילב את צמד הנושאים מחוץ לכותלי בית הכנסת, כמו למשל באחת מיצירותיו המוקדמות, בחזית בית קבלקין בתל אביב, בשנת 1924 (איור 10).

10. סמלי גלגל המזלות. זאב רבן
חזית בית קבלקין בתל אביב, 1924

סמלי השבטים

להופעת סמלי השבטים באמנות, היה קשר הדוק לציונות.¹² בחיפוש אחרי נושאים בעלי משמעות ומסר שיסייעו בעיצוב הזהות היהודית-ישראלית המתחדשת בארץ ישראל, תפסו השבטים מקום מרכזי. הופעתם התבססה על המסורת היוצרת זהות בין שנים עשר השבטים לאומה, שמקורה בברכת יעקב לבניו (בר' מט), בטרם הפכו לעם. המסורת התנ"כית מזהה את השבטים עם בניו ונכדיו של יעקב והם נקראו יחד "ישראל", לאחר ששמו של יעקב הוסב לישראל (בר' לב, כג-לג). על פי מסורת זו חולקו בני ישראל לשתיים עשרה קבוצות התואמות לבני יעקב (שם לה, כב-כו), אליהם נוספו בניו של יוסף – אפרים ומנשה, שהחליפו את מקומו של אביהם ונחשבו לבניו של יעקב (שם מח, ה).

הברכה ניתנה סמוך למותו של יעקב, עיתוי שעל פי התפיסה המקראית, מקנה לה תוקף מיוחד. יעקב ביקש לסכם את מעשי הבנים ולהצביע על עתידם (בר' מט, א). בניגוד להקדמה, רק פעמים ספורות הוא מרמז על העתיד לבוא, ועל כך מעיר המדרש: "ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה" (תלמוד בבלי, פסחים נ"ו, ע"א).¹³ אולם, למרות התפיסה המדרשית, סימלה הברכה את התהוותה העתידית של האומה. גם ברכת משה לשבטים, סמוך למותו, נושאת אופי משיחי המבשר את העתיד להתרחש. משמעותה נתעצמה כיוון שנאמרה מפי המנהיג, שהוציאם ממצרים וגיבש אותם לעם.

האופי האליגורי של שתי הברכות, ועושרם של הדימויים החזו-תיים המרמזים על תכונותיהם של הבנים או השבטים ועל אירועים מחייהם, עמדו בבסיס אימוצם והפיכתם לסמלים מזהים לבנים, ואחר כך לשבטים.

הופעתם החזותית נועדה, בתקופה זו, לבסס את הזיקה לארץ ישראל ומאוחר יותר למדינת ישראל. היא תרמה לעיצוב התודעה כי ההתיישבות החדשה היא המשכיות להתנחלות השבטים ולהבטחה האלוהית. ב"ק, שהכיר היטב את השפה החזותית המקומית ואף השתמש בה, לא אימץ את הרעיונות הציוניים לגאולה המתממשת, ויתכן שדווקא התפיסה המשיחית לגאולה העתידה, המצויה בטקס-טים התנכיים והמדרשיים התאימו יותר לדעותיו.

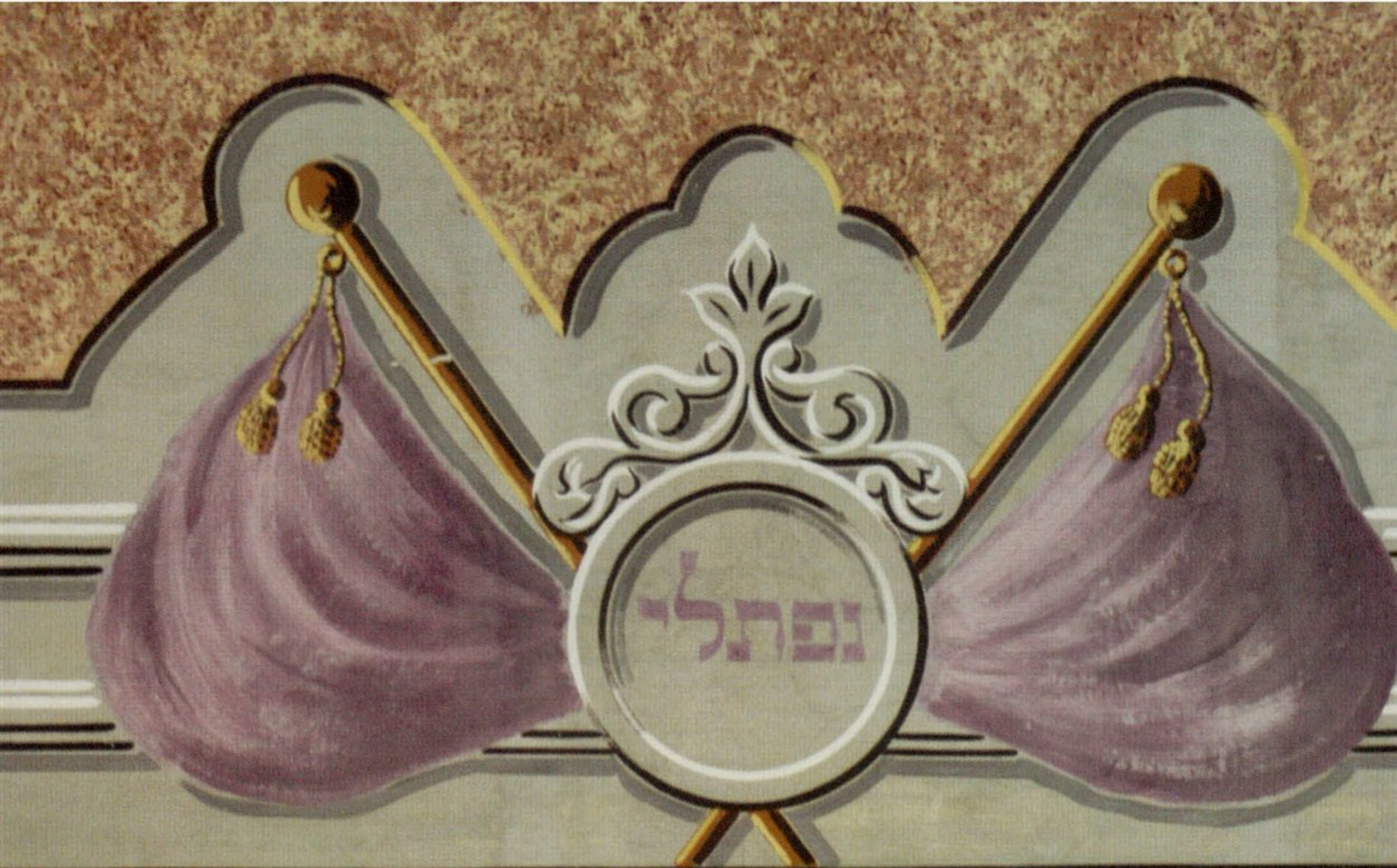
האמן שהיה בקי במקורות התנ"כיים והמדרשיים, בחר לתאר את השבטים והתבסס על ברכת יעקב לבניו (בר' מט) ומדרש 'במדבר רבה' (ב, 7), שאף הוא נסמך על הברכה אותה בירך יעקב, והוסיף עליה את ברכת משה לשבטים (דב' לג) ופרשנויות נוספות. כל אחד מן השבטים מיוצג על ידי דגל צבעוני המאגף את שמו, ומתחתיו

מצויר הסמל התואם. כך צייר את סמלו של הבן הבכור ראובן וייצג אותו, על פי המדרש, בפרחי דודאים אדומים, המרמזים לסיפור: "וילך ראובן...וימצא דודאים בשדה ויבא אותם אל לאה אמו..." רחל, שקנאה באחותה שכרה את הדודאים, שנחשבו לצמחים מעוררי אהבה וחשק, בתקווה שיעזרו לה להרות וללדת (בר' ל, יד; איור 11). בניגוד לברכת יעקב, הפריד המדרש בין שמעון ללוי, ובהתאם לכך גם האמן צייר אותם בנפרד. שמעון מיוצג ב'עיר שכם' (איור 9). ואילו שבט לוי מסומל, בהתאם לתפקידו בעבודת הקודש, ועל פי ברכת משה לשבטים: "וללוי אמר תמִיך

12. שבט נפתלי, איילה

13. שבט יששכר, 'חמור גרם'

14. שבט לוי, 'חושן המשפט'

ואורִיךְ לאיש חסידך" (דב' לג, ז). האורים והתמים שובצו על כתפות האפוד של הכוהן הגדול. החושן המלבני היה משובץ בשתיים עשרה אבנים טובות, שכל אחת מהן ייצגה את אחד משבטי ישראל, נתלה על חזהו של הכהן והיה אחד ממרכיבי לבושו (שמ' כח, טו-ל; וי' ח, ח; איור 14). תיאור דומה המלווה בשמו של כל אחד מן השבטים צייר ב"ק בתקרת בית הכנסת ב'בתי ורשה' (איור 15).
הסמלים של יהודה – אריה; זבולון – ספינה; דן – נחש; נפתלי – איילה (איור 12); גד – אוהלים ובנימין – זאב (איור 2), זהים בברכת יעקב ובמדרש ואינם

בעלי עניין חזותי מיוחד. לעומתם בחר ב"ק לחרוג מהמקור המדרשי ותיאר את יששכר "חמור גרם", על פי ברכת יעקב (איור 13). יש לציין שהפרשנות המדרשית הציגה את יששכר בעזרת כוכבים ואביזרי אסטרונומיה, על פי הפסוק: "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם" (דה"א יב, לב). הפסוק "ואשר שמנה לחמו" לשבט אשר, נתפרש על ידי המדרש, כשמן, כלומר עץ זית.

ב"ק חרג בתיאוריו מהתבנית החזותית של אמני בצלאל, אף שמחזור סמלים מאסכולה זו היה כבר מצוי בבית הכנסת לנגד עיניו. העמוד (שטנדר) שליד ארון הקודש נתרם בידי חיים אריה ולאח לבית בוקסר, לזכר בנם אברהם שמריהו, שנהרג בהרי ירושלים בשנת תש"ח. הלוח ניצב מעל העמוד, מעוטר בקשת המור-כבת משתים עשרה מגיניות ובהם סמלי השבטים. בתוך הקשת קרני שמש והכ"תובת 'מזרח', המסמנת את כיוון התפילה, ומתחת מופיע תיאור של ירושלים. שתי קשתות נוספות וקטנות ממסגרות את תיאורי הכותל המערבי מימין, וקבר רחל משמאל. האמן החתום על העבודה הוא שמואל חרובי (1897-1961), בוגר בצלאל ומוכר בציורי פרחים וצמחים, פרי עבודתו המשותפת עם הבוטנאי אפרים הראובני (איור 16).¹⁴

סמליו של חרובי ממשיכים את מסורת 'בצלאל', ששטרק כונן ורבן הפיץ. כך, למשל, ראובן מיוצג בשמש זורחת מעל הים, גלגול של הדימוי 'פחו כמים', מברכת יעקב. חרובי הוסיף לכך את מפת ארץ ישראל שהשמש זורחת סביבה. גם שמעון ולוי תוארו יחדיו, לפי אותה הברכה וסומלו בעיר שכם ל"שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם" (בר' מט, ה).

15. 'חושן המשפט' בתקרת בית הכנסת בבתי ורשה, מעשה ידי ב"ק. שנות הארבעים

16. עמוד לקריאת התורה (שטנדר), ליד ארון הקודש. שמואל חרובי, 1948

דוגמא לסמלים אלה אפשר לראות בזוג הדלתות של בית החולים 'ביקור חולים' שנבנה בשנת 1857 על ידי קהילת הפרושים בירושלים. בשנת 1925 עיצב רבן שלושה זוגות של דלתות שבמרכזית שבהם מופיעים שנים עשר מדליונים מעוט-רים בסמלי השבטים (איור 17).¹⁵

רבן וחרובי תיארו את שבטי אפרים ומנשה בסמלים המייצגים את יוסף, האחד בשריגי גפן ("בן פורת יוסף", בר' מט, כב) והשני בעץ תמר ("צדיק כתמר יפרח", תה' צב, יג) (איור 18). בניגוד למסורת זו, ייצג ב"ק את יוסף בסמלים המיוחסים לבניו אפרים ומנשה, שעל פי המדרש העוקב אחרי ברכת משה, הם נימנו על השבטים: "בכור שורו והדר לו וקרני ראם קרניו, בהם ינגח יחדיו אפסי ארץ והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה" (דב' לג, יז). הצייר תיאר את הראם כאייל צפוני בעל קרניים רחבות (איור 19).

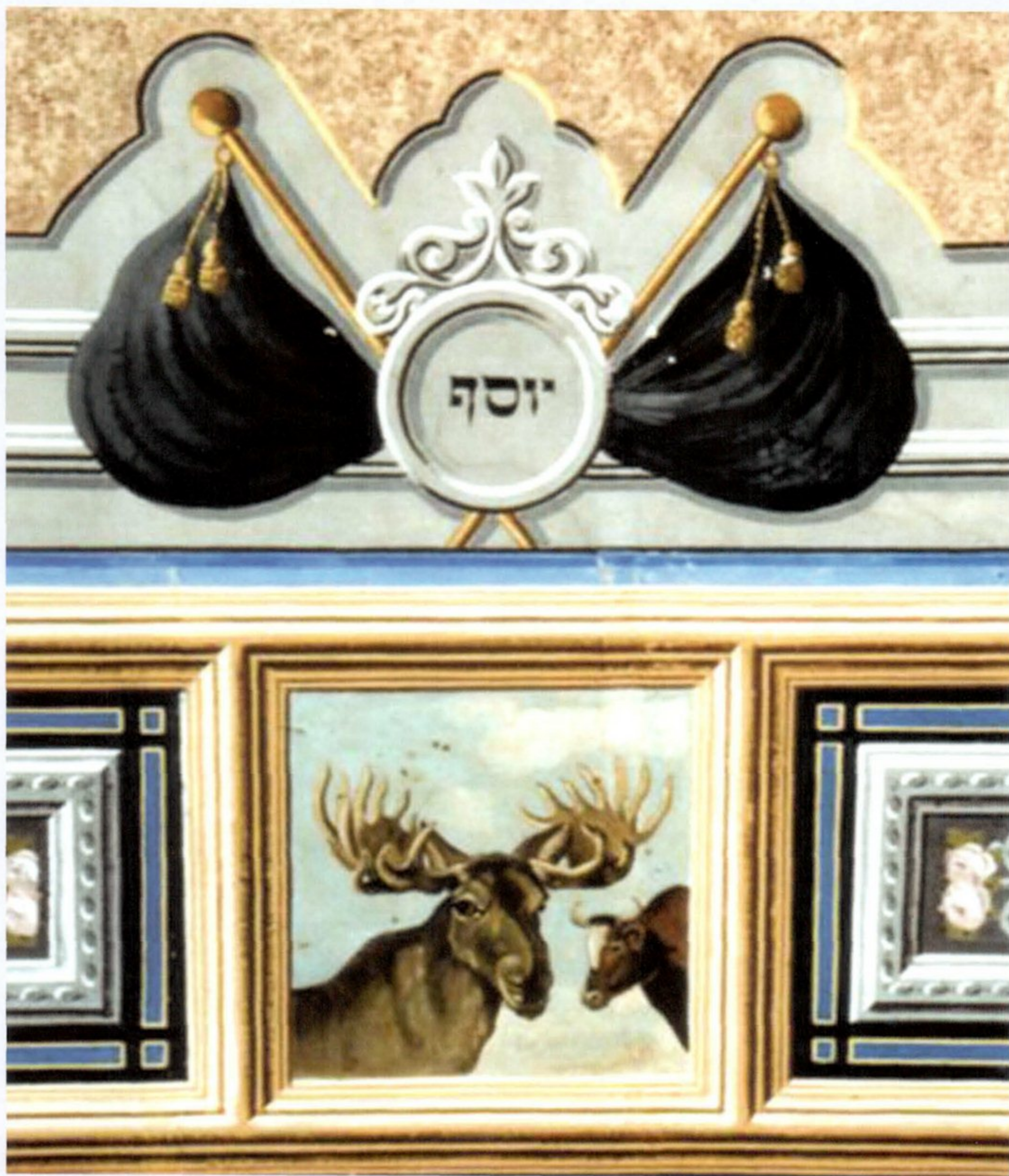
בבחירה בשני הסמלים, המשיך ב"ק תפיסה שרווחה במרכז אירופה ובמזרח. בחירה היוצרת זיקה בין זהותו של הראם (המופיע בדרך כלל כחד קרן המתבסס על תרגום הפסוק ללטינית), עם משיח בן יוסף. דוגמא מיוחדת היא הציור על דף

17 (מימין). דלתות בית החולים ביקור חולים, מעוטורות בסמלי השבטים. זאב רבן. ריקוע נחושת: יעקב גור-אריה וחביב אנוזה
18 (למעלה). סמלים המייצגים את יוסף: שריגי גפן (אפרים) ועץ תמר (מנשה). פרט

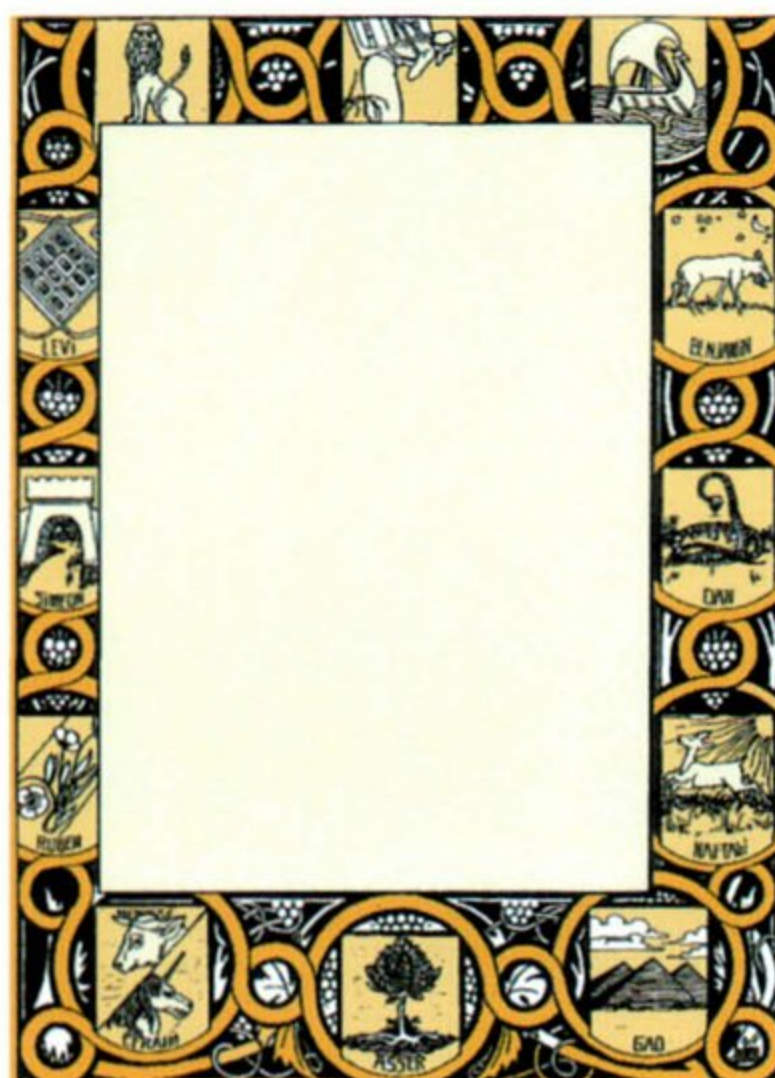

19. שבט יוסף, שור וראם – סמלי אפרים ומנשה

התרומות שצייר אפרים ליליאן בבאזל בשנת 1901 (איור 20). לעומתם, בארץ ישראל, בשעה שהגאולה מתממשת, המגמה הכללית הייתה לתאר את יוסף וסמליו, כמו שראינו למעלה.¹⁶

גם מקורם של דגלי השבטים במדרש: "סימנין היו לכל נשיא ונשיא מפה וצבע על כל מפה ומפה כצבע אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן... " (במדבר רבה ב, 7). בפעמים הספורות בהן הופיעו דגלי השבטים, תוארו בעיקר ניסי הנשיאים, ובכל נס מצויר סמלו של השבט. יתכן שב"ק אימץ את רעיון הדגלים הצבעוניים

20. דף תרומות, א"מ ליליאן, באזל, 1901.
משמאל: שבט אפרים ומנשה (פרט)

מהקישוט לסוכה הנזכר, המשלב בין הצבעים לסמלים. מכל מקום, הצבתם בזוגות ובהתאמה לכל אחד מהסמלים היה מקורי ואומץ מסמלים היראלדיים ששימשו לו כמודל. צבעי הדגלים תואמים את המדרש, למשל, דגל ראובן בצבע אדום, גד, "לא שחור ולא לבן", ואילו בדגל בנימין, תריסר צבעים (איורים 2, 11).

סמלי הזודשים

מחזור סמלי החודשים מתחיל בחודש ניסן ובסמלו – טלה, שצויר בפינה הצפון-מזרחית באגף הדרומי, ליד ארון הקודש. המשכו הוא נגד כיוון השעון. למעט מזלות המסומלים בדמויות אדם, הסמלים אינם בעלי עניין מיוחד. כדי להימנע מתיאור דמויות במזלות לחודשים סיון, אלול, כסלו ושבט, בחר ב"ק בפתרונות שונים: במזלות תאומים ובתולה הוחלפו הסימנים בשמות המזלות (איור 21). מזל קשת מיוצג כיד מותחת קשת, ואילו מזל דלי מתואר כדלי תלוי מעל לבאר, שבעבר עמדה בחזית הישיבה הגדולה (איורים 22, 23).

האיקונוגרפיה של המזלות קשורה קשר הדוק עם המסורת האיקונוגרפית של בתי הכנסת במזרח אירופה. כך, למשל, מחזור המזלות המתחיל בחודש ניסן ובמזלו טלה, מאפיין את המסורת היהודית מאירופה (המתבססת אף היא על מסורת יהודית מוקדמת יותר). לעומת זאת אנשי בצלאל בחרו בדרך כלל להתחיל עם חודש תשרי ומזלו מאזניים, כמו למשל בעיטור הקרמי של חזית בית הספר משנת 1928. מלבד יעקב שטרק, שאף הוא התחיל בניסן, לא נמנעו אמני בצלאל, כמו זאב רבן, מאיר גור אריה ואחרים, מתיאור דמויות אדם. מזלות קשת ודלי תוארו על פי רוב בהתאם לשמותיהם ההלניסטיים: Sagittarius ו-Aquarius. ואילו בתולה ותאומים יוצגו בדמויות אדם שלמות (למשל בחזית בית קבלקין). ההימנעות מתיאור הדמות נראית אמנם, כבר באשכנז במאה ה-13, אך סביר להניח

21. חודש סיון, מזל תאומים

23. בניין הישיבה הגדולה מאה שערים

22. חודש שבט, מזל דלי

Table with 2 columns and 2 rows. The text is blurry but appears to be a table structure.

ל מערב

כנמר

פירוש שבת קטורה

1930

מזל ט"ו תאומים

ממנה

שב"ק הכיר דווקא את המסורת המאוחרת ממזרח אירופה (לדוגמא, ציורי הזודיאק בבית הכנסת לנצוט בגליציה, שצוירו בידי שמואל ב"ק, במחצית הראשונה של המאה העשרים (איורים 24, 25), בגלגולה הארץ ישראלי – דרך הדפוסים והאמנות העממית מסוף המאה ה-19, בדומה לזו שהופיעה בקישוט לסוכה מדפוס מונזון, שהיה אחד משני בתי הדפוס שפעלו באותה העת בירושלים.¹⁷ על פי עדותו של ב"ק, הוא הכיר היטב את ההדפסים שלהם ואף ניסה בילדותו למכור לבעליו את ציוריו (אלון, חליפה, עמ' 117-123). סמלי הדלי והקשת תואמים, אם כן למסורת האיקו-נוגרפית המופיעה במזרח אירופה. חידושו של ב"ק היה בהחלפת סמלי המזלות בתולה ותאומים בשמות כתובים ולא בייצוג סמלי.

על אף ההימנעות מתיאורי דמויות אדם, ב"ק חרג מההלכה שנקבעה בימיו בידי הרב שמואל העליר, שפסק שאף צורות בעלי חיים אינן מותרות בבית הכנסת ובכלל. פסיקה זו ניתנה ככל הנראה בעקבות הצבת ארון קודש חדש בבית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת.¹⁸ כמו כן הוא לא נמנע מציור דמויות אדם מחוץ לכותלי בית הכנסת, למשל באיור 'חד גדיא' שבו נראה אבא הקונה מהסוחר גדי בשני זווים, בעוד הילד יושב ומתבונן (איור 26). משפחתו של ב"ק מעידה גם על סיפורי תנ"ך מאוירים בדמויות. ציורים שלא הגיעו לידינו.

26. יצחק ב"ק, חד גדיא. שנות השלושים?

24 (למעלה). ציורי הקיר בבית הכנסת בלנצוט, גליציה, 1720. ציורים מהמאה העשרים
25 (מימין). מזל תאומים, בית הכנסת בלנצוט, גליציה. המאה העשרים

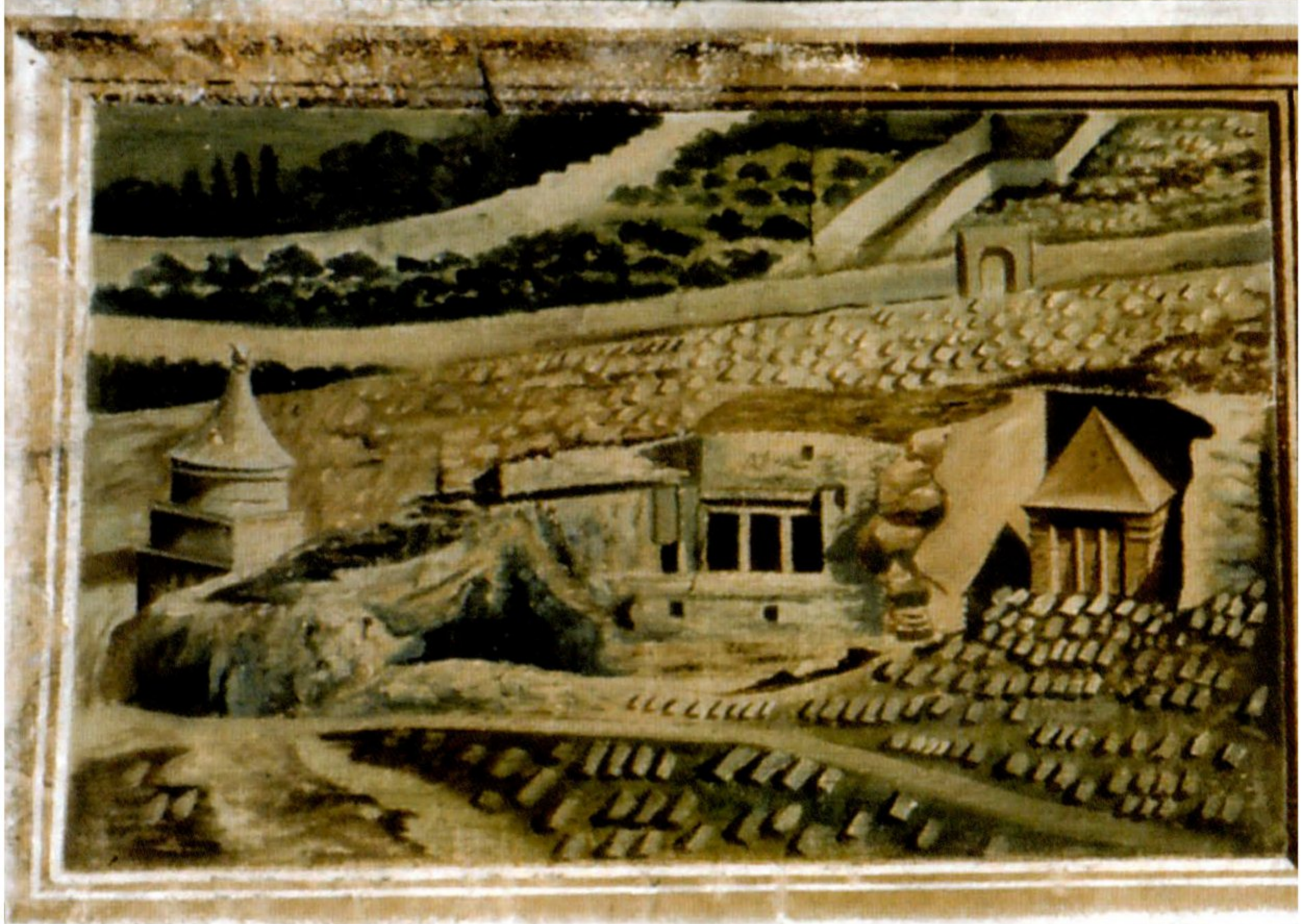
ועמדו רגליו ביום ההוא על הר

מקובות קדושים

מקובל לחשוב שעם כינון בית הספר 'בצלאל', בשנת 1906, החל עידן חדש באמנות ארץ ישראל. ואמנם רעיונותיהם של הרצל, בובר וש"ץ, הובילו את האמנות למחזות אחרים, שאין מסגרת זו מאפשרת להרחיב אודותם. אולם למעשה, בצד החידושים המשיכו אמני בצלאל לעסוק באותם נושאים שעניינו את אמני ארץ ישראל במאה התשע עשרה. האידיאולוגיה של 'בצלאל' ותנועת ה-Arts & Crafts, קיבלה תוכן וצורה מקומיים שהיו המשך ישיר לאמנות היהודית שנוצרה במהלך מאת השנים טרם ייסודו של בית הספר. לצד סמלי השבטים, אחד

27. עמק יהושפט

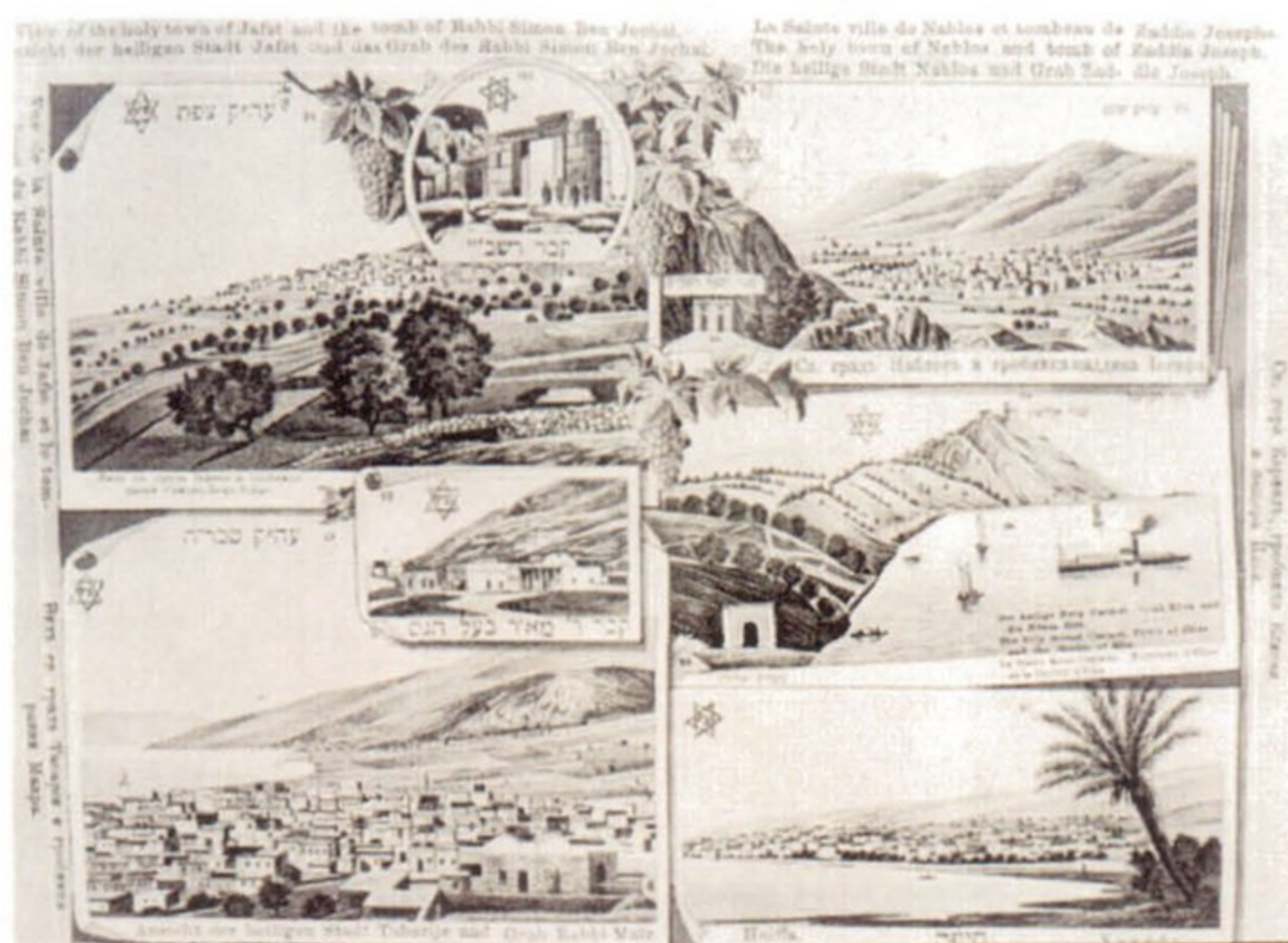
ממוקדי העניין סביבו התגבשה האמנות העממית בארץ במהלך מאה זו, היה ציורי המקומות הקדושים.¹⁹ הנושא התפתח כחלק ממסורת העלייה לרגל והתקדשות אתרים שונים, אותם נהגו לפקוד.²⁰ במהלך המאה התשע עשרה, נקשר הנושא בקשר הדוק אל איסוף כספים ליישוב הישן.²¹ מן הבחינה החזותית, בצד התיאורים הסכמאטיים של האתרים השונים, שיוצגו כמבנים כיפתיים שונים, מדפוס ב"ק, החלה יצירה חדשה המתארת את האתרים במסגרת תיאורי נוף, הקרובים יותר למבנים ולסביבה הקיימים. ברוח דומה, הודפסו גלויות בעיקר בדפוס מונזון, שהופצו ברחבי העולם. אמנם, אמני 'בצלאל' אימצו תפיסה חזותית זו, אך ניתקו

עצמם מההקשר הדתי ומרעיון איסוף הכספים ליישוב, ויצקו לדימויים הללו תוכן ציוני לכינון היישוב בארץ ישראל ולחיזוק הקשר עם נופיה. יצחק ב"ק שהכיר מקרוב את התיאורים הסכמאטיים מבית הדפוס של ב"ק, שהוא נמנה על צאצאיו, בחר דווקא בתיאורים שנראו לו יותר ריאליסטיים. הוא לא צייר ב'נוף פתוח' וב'טבע', ועשה שימוש בגלויות נוף כדגמים לציוריו. כך למשל, הר הזיתים ואתריו הניבטים מעל לעמק יהושפט, ומצוירים בפינה הדרומית-מערבית, הועתקו מגלויה, שתיארה באופן מדויק, לא רק את קברי אבשלום, בני חזיר וזכריה, תוך אפיון כל אחד מהמבנים, אלא אף את הנוף הסלעי ומצבות הקברים סביב, שהמ- חישו את הנוף המקומי (איור 27).

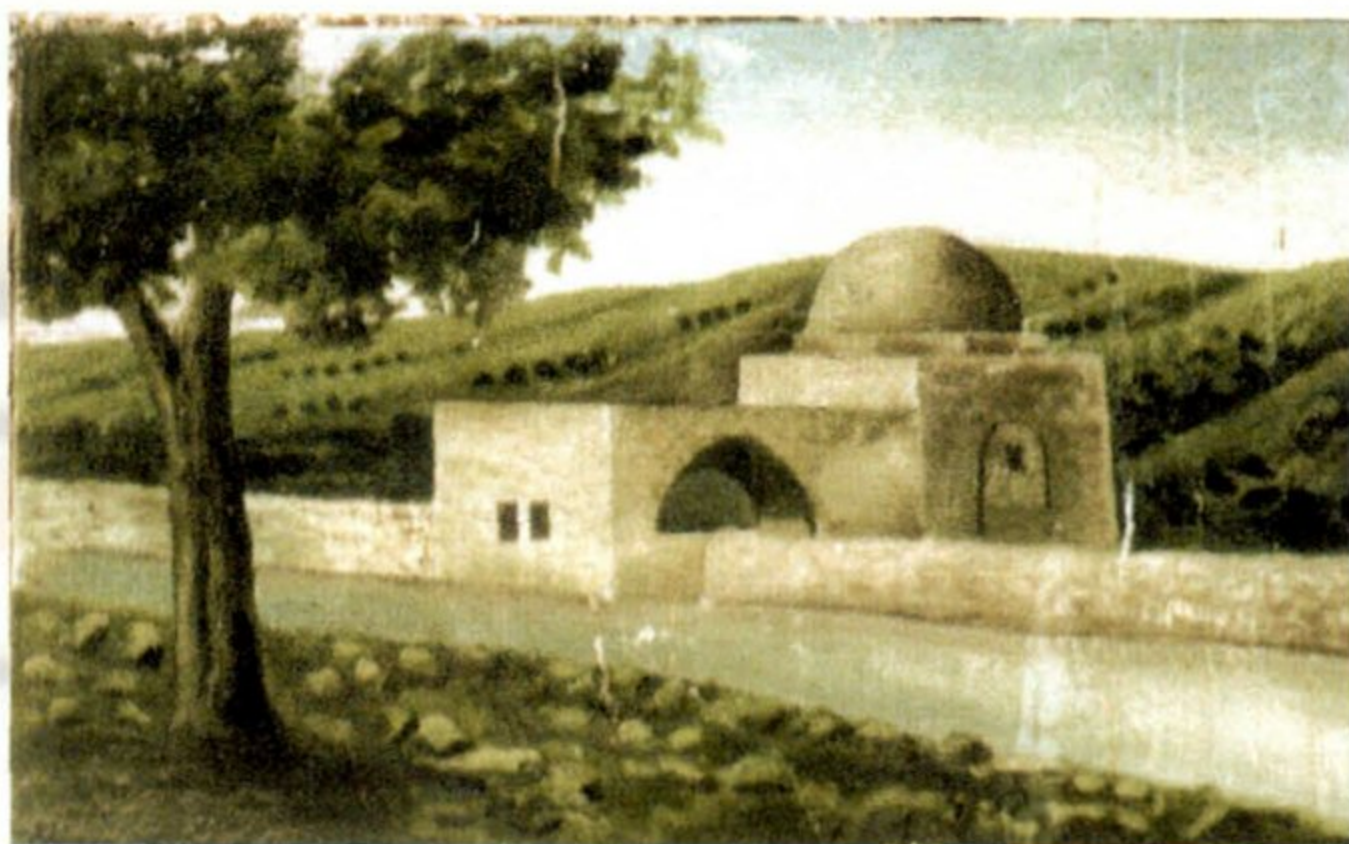
לתיאור המשקף מציאות קיימת, הוסיף ב"ק נבואה לעתיד לבוא, המג- דירה את כוונותיו: "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלם מקדם..." (זכ' יד, ד). נבואת הנחמה של זכריה המתארת את בואו של המשיח, בשעה שכל הגויים יתקבצו אל ירושלים למלחמה וההר יבקע לשניים. הגאולה לעתיד לבוא "בבוא יום ה'", מדגישה את המסר אליו כיוון ב"ק, בתיאורי המקומות הקדושים.

בפינה הדרומית-מערבית, להשלמת נבואת הנחמה צייר ב"ק את קבר רחל (איור 30) והכתובת: "רחל מבכה על בניה.. [מאנה להנחם על בניה כי איננו]" (יר' לא, יד). ללמדך, שהזיקה אל המקומות הקדושים אינה מתמקדת דווקא בעלייה לרגל, בבקשה ובתפילה למען היחיד והכלל, כפי שהציגו אותם אמני המאה התשע עשרה. יחסו של ב"ק אל האתרים המקודשים, קרובה יותר לזו של אמני 'בצלאל', שאף הם שילבו באו- מנותם נבואות נחמה וגייסו אותם להסברה הציונית – שילוב היוצר

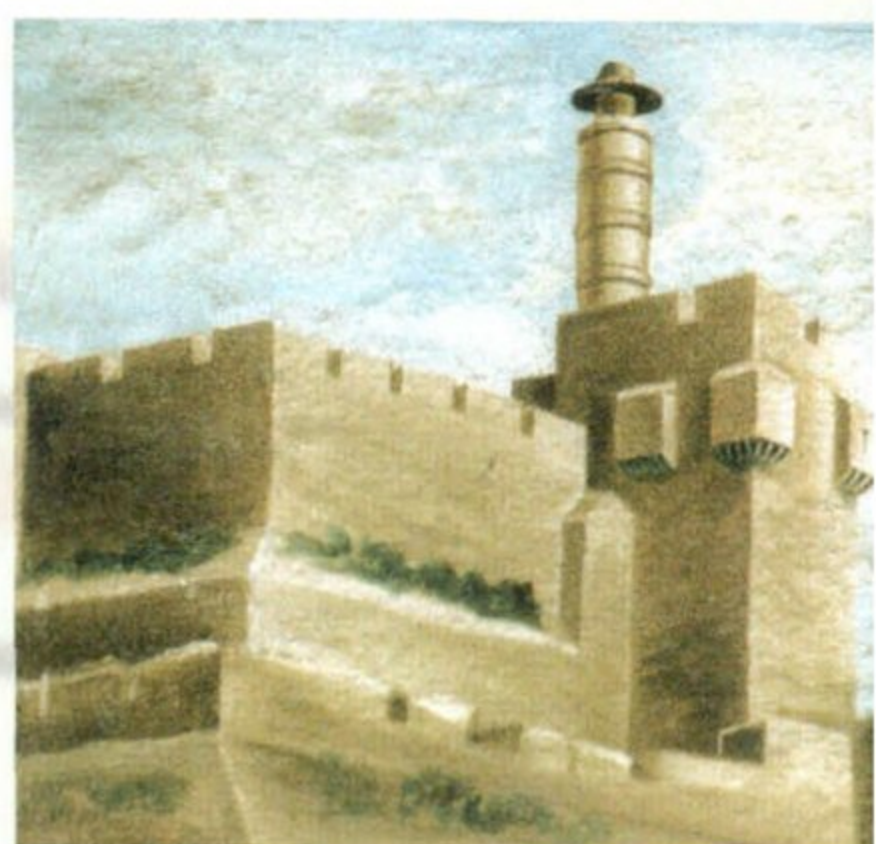

28. איורים של המקומות הקדושים בגלוית של דפוס מונזון משלהי המאה ה-19

30. קבר רחל

29. 'מגדל דוד'

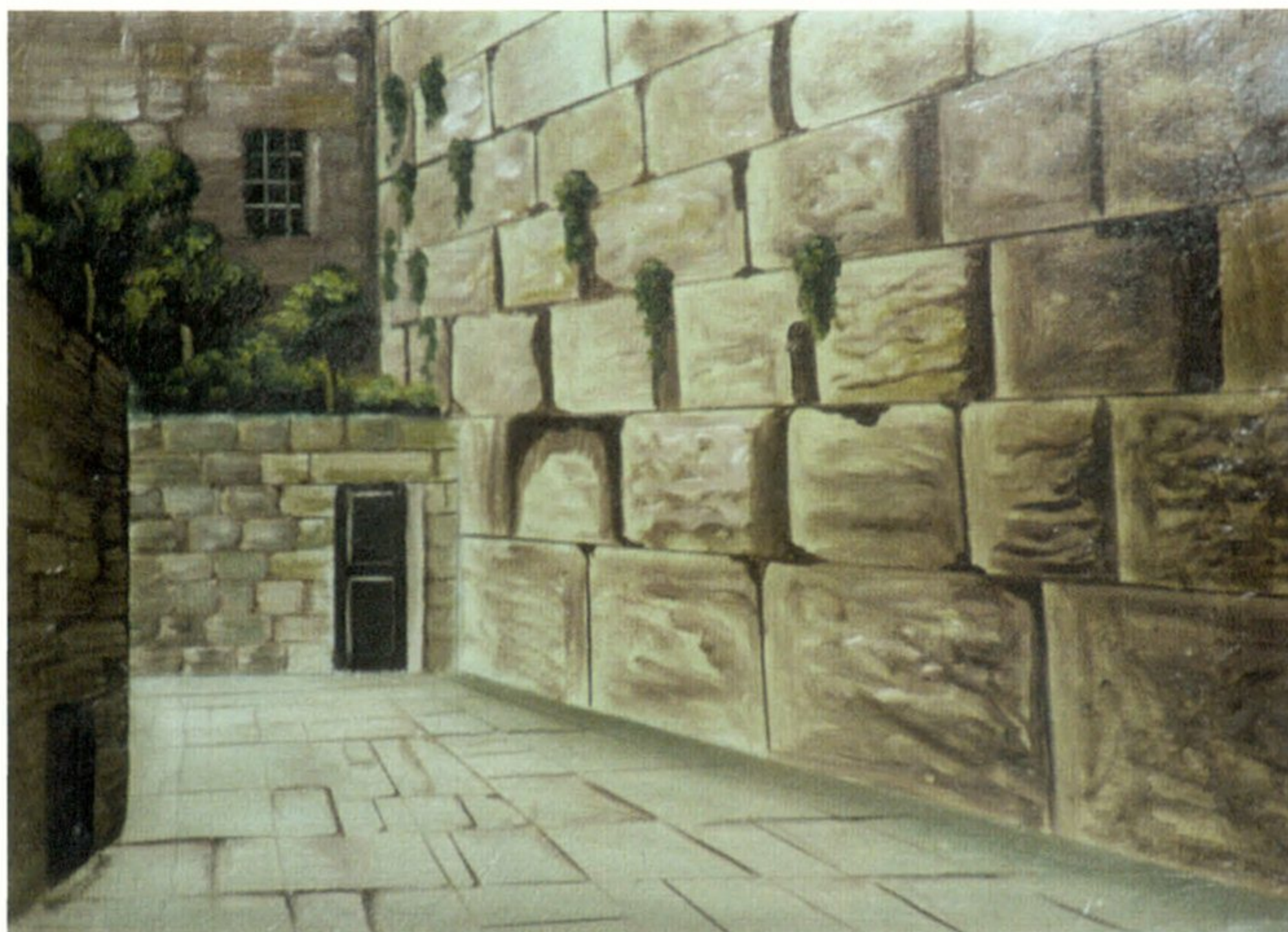
בן יוחי אומה : ישיב ישראל שתשוב תורה מִיִּשְׂרָאֵל

31. קבר רבי שמעון בר יוחאי

קשר בין ההבטחה האלוהית לאבות האומה ובין יישוב הארץ. על אף התפיסה המשותפת, הרי שבניגוד לאמנים הציוניים, שעשו שימוש בשפה הדתית לצרכיהם, ייצג ב"ק, אדם דתי ושומר מצוות, בן לקהילה האורתודוקסית במאה שערים, את המשמעות הדתית, בהתאם לתפיסת עולמו. המיתאם בין ההבטחה האלוהית ליישוב הארץ ולגאולה באחרית הימים, עובר דרך לימוד התורה וקיום המצוות בארץ ישראל. לדידו של ב"ק המקומות הקדושים מייצגים את הקשר שבין העבר, ההווה והעתיד לבוא.

32. הכותל המערבי

את הפינה הצפונית-מערבית, ייחד האמן לשני קברים: קבר רבי מאיר בעל הנס, על הקיר המערבי וקבר רבי שמעון בר יוחאי (איור 31), על הקיר הצפוני. שני הציורים מלווים באמרותיהם של החכמים, המתייחסים לחשיבות לימוד התורה, והסכנה שהיא תשכח, בשעה שקיימת מסביב עבודה זרה: "רבי מאיר אומר הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה" (משנה, אבות, ד, י).²² ו-"רבי שמעון בן יוחאי אומר: חס ושלום שתשכח תורה מישראל" (אליהו זוטא [איש שלום] פרשה טז ד"ה).²³ האם כיוון האמן לשיג ושיח עם הסביבה הציונית? לא ידוע.

הפינות הצפונית והדרומית-מזרחיות, יוחדו למקומה של ירושלים כמקור התורה ולזיקה אל לימוד התורה דווקא בארץ ישראל. בפינה הצפונית, על הקיר המזרחי מצויר 'מגדל דוד' (איור 29) ולצדו, על הקיר הצפוני 'הכותל המערבי' (איור 32), מלווים בכתובת: "כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים" (יש' ב, ג; מי' ד, ב). הפינה הדרומית-מזרחית חורגת מההגדרה המובהקת ל'אתר קדוש'. אם כי, היא וודאי שייכת, בעקיפין לאותו עולם. מימין לארון הקודש, מצוייר מעמד 'מתן תורה' (איור 33), בדמות לוחות הברית על ההר ומעליו הכתובת: "בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה..." (ע"פ סדר רב עמרם גאון, ראש השנה, ד"ה, ויורד שלי-ח).²⁴ בקיר הדרומי, לצד ההר מצוירת מפת ארץ ישראל, מן הים עד הירדן (איור 34). המפה מלווה בכתובת המבוססת על הפרשנות המדרשית המדמה את ארץ ישראל לגן העדן ואת לימוד התורה בארץ כמשובח ביותר: "וזהב הארץ ההיא טוב..." (בר' ב, יב), "אין תורה כתורת ארץ ישראל" (בראשית רבה, טז, ד).

ב"ק חיבר בין הווייתו התורנית לבין הווייה המתחדשת בארץ ישראל. תפיסה זו הגיעה לכלל גיבוש, בציורי הישיבה הגדולה. בבתי הכנסת האחרים ואף בלוחות המזרח והקישוטים לסוכה, המשיך את מסורת ציור המקומות הקדושים, של מזרח אירופה והיישוב הישן בארץ ישראל. כך למשל, צייר את הכותל המערבי בקיר המזרח, כציון 'מקום המקדש', בבית הכנסת 'בית יהודה', בשכונת 'בית יעקב'. האמן בחר באותו הנושא לעטר את קירות הכניסה לבית פרטי.

33. 'מתן תורה'

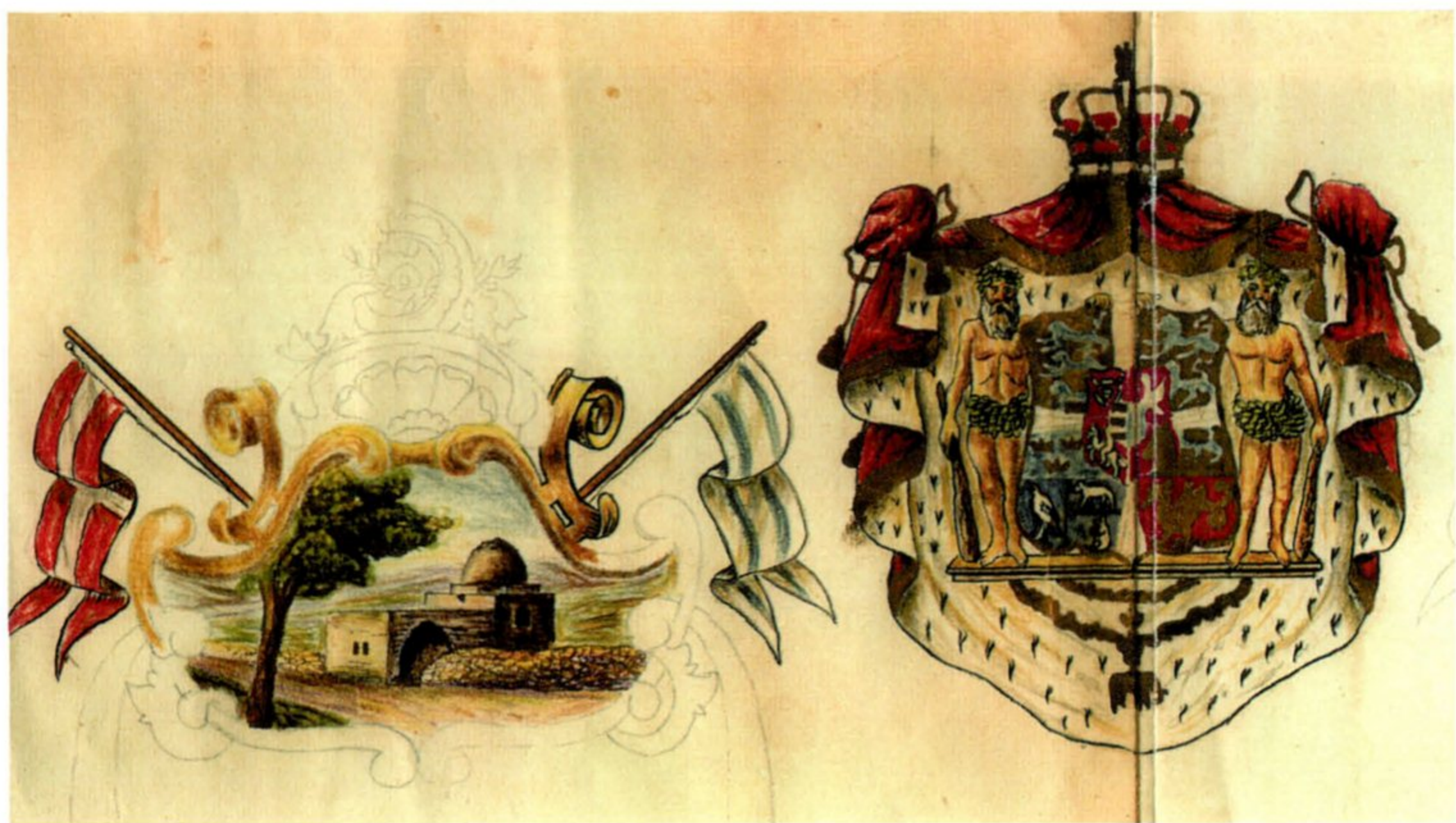
34. מפת ארץ ישראל

האמן ומקורותיו הזוויזתיים

כבר הזכרנו שהאמן יצחק ב"ק לא צייר בטבע. על אף שהכיר מקרוב את התיאורים הסכמאטיים מבית דפוס ב"ק, ותבניות חזותיות אחרות, שהיו נפוצות במאה התשע עשרה, הוא בחר בתיאורים ריאליסטיים, כמו אלה שכבר תיארנו. דוגמא נוספת היא ציור 'קבר רחל', הבנוי משני חדרים, שאף היא הועתקה מגלויה הדומה לזו שבצילום מאוסף בן ציון כהנא, שחלקו הגדול צולם בידי תמרה ברקוביץ-כהנא, בתו של הסופר י"ד ברקוביץ, במסעותיה בארץ בשנים 1930-1933.²⁵ הייתה זו דרך מקובלת גם בקרב אמנים אחרים בני תקופתו, כמו ציוריו של הצייר מלניק על קירות בתים פרטיים. למרות שב"ק לא חידש את התבניות, הוא יצק אותן לתוך מסגרות של 'דגמים היראלדיים', שככל הנראה נחשף אליהם בעת שהותו בווינה, במהלך מלחמת העולם הראשונה. בדוגמא שנמצאה בעזבונו, העתיק סמל היר-אלדי וצייר בו את קבר רחל, מאוגף בזוג דגלים (איור 35). הדגמים ההיראלדיים שימשו אותו גם בציורי השבטים והמזלות בבית הכנסת.

בצד הגלויות והדגמים ההיראלדיים הוא עבד עם ספרי דגמים, שאותם רכש בווינה, שם למד ציור ואף השתתף באיור כתב העת 'המנורה', שיצא בעיר באותו הזמן. כך העתיק את בעלי החיים לסמלי השבטים והמזלות שמהם בחר את האיל הצפוני ובעלי חיים אחרים, כמו שהראה שי פרקש במאמרו.²⁶ העיטורים הצמחיים והגיאומטריים, המקיפים את קירות הבית וממלאים את הרקע, הותאמו, ככל הנראה משבלונות עיטוריות שהיו נפוצות באותה תקופה באירופה.

35. שרטוטי הכנה, יצחק ב"ק. שנות השלושים

סיכום

אמנות ציורי בתי הכנסת הייתה אחת מהאמנויות הנפוצות בארץ, במאות התשע עשרה והעשרים. היא שאבה את השראתה מהאמנות היהודית שגשגה שנים רבות קודם לכן במזרח אירופה והגיעה ארצה, עם המהגרים היהודים. הללו המשיכו מסורות שהכירו והעתיקו אותם למקום אחר, תוך התאמתם לתנאים ולצרכים החדשים. יצחק ב"ק שהיה יהודי דתי יליד הארץ, חי באותה הסביבה התרבותית וינק מתוכה. למרות שלא נחשף ישירות לאמנות בתי הכנסת במזרח אירופה, הרי שחי בסביבה שהמשיכה את אותה המסורת בארץ. שאיפתו ללמוד ב'בצלאל', מעידה על כך שהיה מודע לניסיון ליצור אמנות יהודית חדשה בארץ. יתכן גם, שבכותרות למקומות הקדושים, בחר להציג את עולמו הרוחני והתורני, בניגוד לתפיסות הציוניות, שבחרו ב'שפה דתית', אך נמנעו מהזדהות עם האידי-אולוגיה הדתית.

הערות

שלים 1949, לוח י', ציור 32. ארבע החיות מופיעות גם על תקרת בית הכנסת 'מראות הסולם', בשכונת נווה צדק בתל אביב. בית הכנסת נוסד בידי קהילת הפרושים שהגיעה מירושלים.

6. אלון מ', **חליפה בהירה עם פסים שחורים**, דמויות בירושלים, קריית ספר, ירושלים 1967, עמ' 117-123.

7. על ההקבלה בין השבטים למזלות ראה מאמרו של נוי ד', 'י"ב המזלות וי"ב השבטים', **מחניים** צ' (תשכ"ד), עמ' 128-133. למקורות מדרשיים נוספים היוצרים הקבלה בין השבטים למזלות ראה גם: בראשית רבה 100, 9; 101, 19-21; במדבר רבה 21; אגדת בראשית 73, 1; אוצר המדרשים עמ' 228, 1; ילקוט שמעוני לשמות רמז תי"ח.

8. הופעתם המשותפת הייתה נפוצה, בעיקר בקמיעות. ראה למשל קמיע גרמניה, המאה ה-18, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, V183/1009; ראה: פישוף א', **חתום בכוכבים**, מוזיאון ישראל, ירושלים 2001, עמ' 80, ציור 52. לשילובם בכתובות ראה: צבר ש', 'מדרשי אגדה באמנות היהודית', **מחניים** (סיון תשנ"ה), עמ' 186-195.

9. של-רכליפא נ', **זנגלביץ ש'**, 'מאה שנים ל"חלבייה", **אמן האותיות העבריות**, עת מול 158 (יד בן צבי, ירושלים ספטמבר 2001), עמ' 28-24.

10. ראה: Amar A., *L'art et l'artiste aux*

1. בית הכנסת נסקר במסגרת מפעל התייעוד של ה'מרכז לאמנות יהודית' – מרכז המחקר של האוניברסיטה העברית, העוסק בתייעוד ובשימור התרבות החזותית של קהילות ישראל, בארץ ובעולם. התייעוד נערך בשנת 1998, כחלק מפרויקט 'לב העיר', תיעוד בתי הכנסת במתחם רח' אגריפס ובצלאל בירוש-לים. השתתפו במחקר שאותו ניהלתי, אפרת אסף שפירא, מיכאל טל ועינת רון, האדריכל בוריס לקר והצלם זאב רדובן.

2. על אמנות התקופה ראה: צבר ש', 'לבחינת השוני ביחס של הספרדים ושל האשכנזים לאמנות החזותית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', **פעמים** 65 (תשנ"ג), עמ' 75-105.

3. להרחבה על הנסיבות ההיסטוריות, הגורמים והמחלוקות סביב בניית 'חצר אברהם' ותלמוד התורה, ראה: לנגבוים ש', 'ספורה של שכונת מאה שערים', **מאה שערים וסביבתה**, אריאל 164-163 (מארס 2004), עמ' 39-101; ראה גם: ריבלין י"י, **תולדות שכונת מאה שערים**, אריאל (מהדורה מצולמת), ירושלים 1999. המוקדמת מבין כתובות ההקדשה התלויות על קירות הישיבה, היא הכתובת המציינת את התורמת "בת שבע הנדיבה", משנת 1898.

4. ראה: גורן ח', 'המבנים שבנה שיק בירוש-לים', **אריאל** 130-131, עמ' 51-55.

5. פינקרפלד י', **בתי הכנסת בארץ ישראל**, ירו-

1979, עמ' 173-216, ראה במיוחד עמ' 209, תמונה 205; אוליצקי י', **אמנות הדפוס**, גבע-תיים 1973, עמ' 132; שלר-כליפא נ', 'גלויות וצפונות מירושלים', **אריאל** 168 (דצמבר 2004), עמ' 46-63.

18. לפסק ההלכה ולנסיבות של פסקי הלכה דומים, ראה: כהנא י"ז, **אמנות בתי הכנסת בהלכה**, בית הכנסת, אוסף מאמרים ומסות, ירושלים תשט"ו, עמ' רנה-שח, ראה במיוחד עמ' רסט.

19. פישר י' (עורך), **אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה הי"ט**, מוזיאון ישראל, ירושלים 1979.

20. להתפתחות ספרות הנוסעים ומקומה של האמנות העממית במסגרת זו ראה: צרפתי ר' (עורכת), **מנחה שלוחה**, מוזיאון ישראל, ירושלים 2002.

21. ראה: גניחובסקי ד', 'מראות המקומות הקדושים כאמצעי לגיוס כספים', **שם**, עמ' 27-30.

22. "רבי מאיר אומר הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה והוי שפל רוח בפני כל אדם ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה כנגדך ואם עמלת בתורה יש לו שכר הרבה ליתן לך" (משנה, אבות, ד, י).

23. "משנכנסו רבותינו בכרם ביבנה אמרו יבא שיבוקש דבר מקרא ולא ימצאו, דבר מצוה ישוטטו מעיר לעיר [ולא ימצאו, שנ' ישוטטו לבקש את] דבר ה' ולא ימצאו (עמוס ח' י"ב), והיו רוכבין ועולין על עסקי השרץ שנגע בכרם ויבקשו דבר ה' ולא ימצאו, אמר ר' שמעון בן יוחאי חס ושלום שתשכח תורה מישראל שנאמר כי לא תשכח מפי זרעו (דברים ל"א כ"א) אלא איש פלוני (אוסר) [מטמא] ואיש פלוני מטהר [איש פלוני אוסר] ואיש פלוני מתיר, ולא נמצא דבר ברור ולא משנה ברורה" (אליהו זוטא (איש שלום) פרשה טז ד"ה).

24. "ובהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה ומצות. ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש. בקולות וברקים עליהם נגלית ובקול שופר עליהם הופעת" (סדר רב עמרם גאון, ראש השנה, ה).

25. אוסף בן-ציון כהנא מונה כ-600 צילומים וגלויות מתולדות היישוב. רובם מעזבונו של סבו, חוקר המקרא והספרים החיצוניים,

premiers temps du sionisme, *Terres Promises, Perspectives*, no. 11, Fernande Bartfeld ed. (Université Hébraïque, Jerusalem 2004), pp. 163-199.

11. לעבודתו של רבן ראה: בת שבע אידה גולדמן (עורכת), **זאב רבן, סימבוליסט עברי**, מוזיאון תל אביב, 2001.

12. שימוש רעיוני דומה בסמלים התקיים גם במהלך המאה השבע עשרה בוונציה. הופעתם נקשרה בידי פרופ' שלום צבר להתעוררות ולעניין המחודש ב"עשרת השבטים האבודים".

ראה צבר ש', 'מדרשי אגדה באמנות היהודית', **מחניים** (סיון תשנ"ד), עמ' 186-195; **אולם לדימויים אלה לא**

היה רצף, Sabar S., "The Harmony of the Cosmos: The Image of the Ideal Jewish World According to Venetian Ketubbah Illuminators." In: *I beni culturali ebraici in Italia*, ed. M. Perani. (Ravenna: Longo Editore, 2003), pp. 195-215.

13. לתפיסה של ברכת יעקב במדרש, ראה: קומלוש י', 'האגדה בתרגומי ברכת יעקב', **בר אילן**, ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, ירושלים, עמ' 195-206.

14. ראה: תערוכת 'היינו כחולמים', מוזיאון ישראל, 'דם הכלנית וכתם הכרכום', אוצרת אורחת תמר מנור פרידמן, אוקטובר 2003 - ינואר 2004.

15. ראה: אריאלה אמר, **רות יעקבי, וקבצתים מירכתי ארץ**, ירושלים, 1998, עמ' 122.

16. כך, למשל, בדלתות של רבן הוחלף מקומו של יוסף בשני בניו, המיוצגים בסמלים שמקורם בברכת יעקב ליוסף: הסמל של אפרים הוא שריגי גפן נושאים אשכולות ענבים (פס' 22), ואילו מנשה מתואר כעץ דקל. עץ הדקל, כדמוי חזותי ליוסף נובע, ככל הנראה, מן הפסוק "צדיק כתמר יפרח" הקשור לכינויו של יוסף הצדיק. דמוי זה מופיע בכמה יצירות של אמני בצלאל.

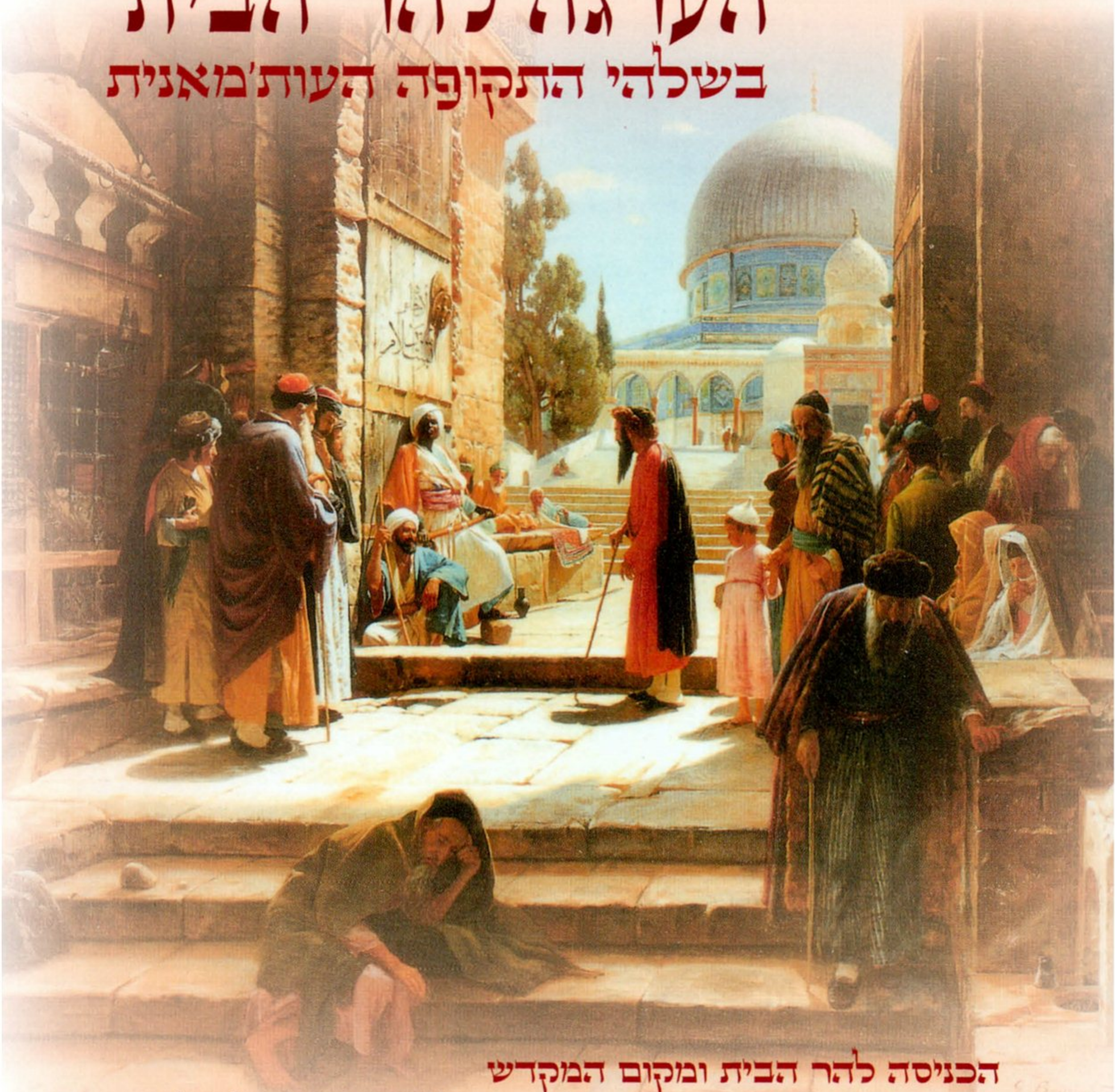
17. על דפוס מונזון ראה: פלד ח', 'הדפוס ועיטוריו'. מתוך: יונה פישר (עורך), **אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה הי"ט**, ירושלים

דודתן גורן

הערגה לחר הבית

בשלהי התקופה העות'מאנית

הכניסה לחר הבית ומקום המקדש

בתקופה העות'מאנית נאסרה הכניסה לחר הבית ללא מוסלמים.¹ אולם על אף האיסור שהמפר אותו היה צפוי לעונש מוות, הצליחו בודדים לפקוד את המקום ואף לתעד את ביקורם בתמונות ובתרשימים. בלית ברירה נאלצו היהודים להשקיף על מקום המקדש מגגות המבנים הסמוכים וממרומי הר הזיתים. במקרים חריגים עלה בידי חוקרים ואישים רמי יחס להשיג רישיון מיוחד לבקר בהר הבית, אך

למעלה: יהודים בשער הר הבית בהדפס משלהי המאה ה-19.

רק עם תום מלחמת קרים (1856), הותרה הכניסה למתחם הקדוש ללא מוסלמים. המפנה נבע מהתגברות השפעת המעצמות על תורכיה. ברם, המבקרים נדרשו לקבל היתר מיוחד בתשלום גבוה (בקשיש) בכניסה. בניגוד לנוצרים, אסרו רבני ירושלים על היהודים לעלות להר הבית, פן תטמא (טומאת המתים) קדושתו במדרך כף רגליהם בקודש הקודשים.² השר משה מונטיפיורי ביקר בהר הבית עם רעייתו ובלוויית הקונסול הבריטי בירושלים, ג'יימס פין, במסעו הרביעי לארץ ישראל בקיץ תרט"ו / 26 ביולי 1855. זאת, אף שידע שחל איסור מפורש שנגזר בידי רבני ירושלים לעלות להר. הוא עורר בכך זעם רב בקרב היהודים, שמיהרו להחרימו במספר בתי כנסת ולרגום את אפיריונו באבנים. רק לאחר שננזף בידי הרבנים והוזהר לבל יעזו לחזור שוב למקום המקדש, הותר החרם. ממקורות שונים עולה, כי מונטיפיורי ומזכירו ד"ר אליעזר הלוי, הפרו את איסור הכניסה למקום המקדש גם במהלך מסעותיהם הבאים לארץ ישראל – החמישי (תרי"ז) והשישי (תרכ"ו). עם זאת, יש להתייחס לעדויות אלה בזהירות יתירה, ויתכן כי הן מרמזות על ביקורו הראשון של השר בהר הבית.³

הביקור השני של יהודי בהר הבית אירע ככל הנראה בשנת תרט"ז / 1856, בעת שהנתין האוסטרי ד"ר לודוויג פרנקל ביקר בירושלים, לחנוכת בית הספר 'למל'. בסתר לבו הביע פרנקל את רצונו העז לבקר במקום בו עמד ההיכל: "...את נפשי מצאתי נכונה, ערוכה ושמורה, לגשת אל מקום הקודש, ולחרות אזכרה מסולאה מפז על לוח לבי". אך הוא התחבט בנדון, בידעו כי הוא מסתכן בחרם. לבסוף לא עמד בפיתוי והחליט להמתין לשעת כושר. בכדי להימנע מעימות מיותר עם בני הקהילה האשכנזית בירושלים, ניצל פרנקל את מועד תפילת יום השבת לעלייתו אל הר הבית: "... בהתקבץ התושבים [היהודים] כלמו יחד אל בתי הכנסיות [בתי הכנסת] ואין איש ברחובות, אל מקום ההיכל. כי לא אביתי תת תואנת... לילידי רוססיה [רוסיה] פולוניה [פולין] להחרימני...". בספרו 'ירושלימה', הרבה פרנקל לתאר את רשמיו מסיוורו במתחם הקדוש, שבמהלכו אף נכנס למסגדי הר הבית, והתפעל מהאדריכלות שלהם.⁴

בשנים תרל"א-תרל"ב/1870-1871 נערכו שיפוצים בהר הבית בהוראת הסולטן. לעוזרו של מהנדס הבנייה במקום התמנה היהודי יוסף קריגר, כמתורגמן לפחה. במהלך עבודות השיקום נתגלו במתחם ממצאים ארכיאולוגיים, ביניהם כתובת ביוונית אותה תרגם קריגר עבור קוראי 'החבצלת':

... עד פה תבא רגל איש נכרי, ואל יעז כל בן נכר לעבור מפה והלאה, לא בהפרוודור, ולא בסביבותיו, ואשר לא יקים את דבר הפקודה הזאת, וירחב עוזו בנפשו לדרוך הלאה, נקה לא ינקה עונו ישא האיש ההוא, ודמו ברא-שו...⁵

לוח המראה את הר הבית והר הזיתים. ירושלים 1889
באדיבות מוזיאון ישראל, ירושלים

לֹא יִבְנוּ בֵּינֵם הַהוּא עַל
 אֲשֶׁר עַל פְּנֵי יְרוּשָׁלַם מִקֵּדָם

אִם אֲשַׁכְחֶד יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמֵי
 שֶׁ תִּרְמָטָהָ

מגש זכוכית עם ציור הכותל והמקומות הקדושים על הר הבית,
מעשה ידי משה מזרחי. ירושלים 1902 אוסף פרטי (צילום: שלום צבר)

על אף הבצורת ששררה באותן השנים בארץ ישראל, לא זכו יהודי ירושלים להנות ממימי הבורות במתחם הר הבית, וזאת עקב האיסור ההלכתי שמנע מהם מלבקר בו: "...אך אנחנו – [היהודים] אשר דת תורתנו הקדושה תגדור בעדינו לפסוע על המקום הקדוש הזה לא נוכל להושע במי ישע האלו...".⁶

במהלך שהותו של הברון אדמונד רוטשילד בירושלים באייר תרמ"ז/אפריל 1887 הוא סייר באתריה ההיסטוריים של העיר בחברת ניסים בכר (מנהל בית ספר כי"ח ובא כוחו בארץ ישראל), ונכנס בגפו למתחם הר הבית למורת רוחם של יהודי ירושלים.⁷

דוד ילין מספר כי במסגרת השיפוצים שנערכו בהר הבית בשנת תרנ"ח/1898, נטלו חלק תלמידי בית הספר כי"ח, שעסקו בתיקון ובמירוק כיפת העופרת של מבנה כיפת הסלע בבית המלאכה שבבית ספרם.⁸ בחשון תרנ"ט/שלהי אוקטובר 1898, הגיעה לירושלים המשלחת הציונית בראשותו של בנימין זאב הרצל כדי להיפגש עם הקיסר הגרמני וילהלם השני. מיומנו של הרצל עולה, כי הוא הכיר את ההלכה שאסרה על יהודים להיכנס להר הבית (בהזכירו את החרם שהטילו

רבני ירושלים על השר מונטיפיורי), ולכן בחר להשקיף על מקום המקדש ממרפסת בית הכנסת 'תפארת ישראל': "מעל גזוזטרת בית כנסת עתיק ראינו בזוהר הבוקר את מראה מקום המקדש, הר הזיתים ואת כל הנוף רוח האגדה".⁹

בשנת תר"ע/1910 בישר 'האור' כי אין עוד צורך ברישיון מיוחד לביקור בחצר המקדש, הפתוחה למבקרים בשעות הבוקר ואחר הצהריים, וכי במקום הוצבו שוטרים להשגיח על הסדר ואין לתת להם כספים.¹⁰ בניסיון למנוע את כניסת תלמידי הגימנסיה העברית 'הרצליה' למקום המקדש, פנה בשנת תרע"ג/1913 הר' אברהם יצחק הכהן קוק (להלן הראי"ה) להנהלת בית הספר בבקשה:

...שבהטויל שיערך לתלמידי הגימנסיה לירושלים, יאחזו איזה אמצעים, שעל ידם לא יחולל כבוד הדת וכל קודש, למשל חילול שבת ביחוד בפרהסיא, ואיסור הכניסה למקום המקדש.¹¹

הראי"ה אף מתח ביקורת על כניסת הברון רוטשילד להר הבית במהלך שהותו של האחרון בירושלים בשבט תרע"ד/פברואר 1914:

פגימה אחת בקדושת מקום בית חיינו, עולה לנו על כל מליונים של יישובים מעשיים ואע"פ שלא הפסיד [הברון רוטשילד] בכל זאת את ערכו הגדול בתור מייסד היישוב, ובשוגג או בדרך מי שהכל הוא בשגגה בא מעשה לידו, וד' הטוב יכפר ויקח טוב.¹²

כעבור מספר חודשים התפרסמה ידיעה ב'מוריה', שלפיה נוהגים בני 'היישוב החדש' בירושלים להיכנס אל מקום המקדש לעיני כל, וזאת למגינת לבם של בני 'היישוב הישן' בעיר:

והרבה מן המתחדשים והאינטליגנטים הדרים בעיר הזאת... מבקרים את הר הבית בראש גלי... עוברים ושבים משער לשער הולכים ובאים פנימה, אשר בעוונותינו אסור לנו הדבר הזה.¹³

הר הבית והתפתחות היישוב היהודי בעיר העתיקה

הר הבית השפיע על התפתחות היישוב היהודי בירושלים – בתוך חומות העיר העתיקה ומחוצה לה. היהודים ביקשו להגביר את אחיזתם סביב מקום המקדש באמצעות רכישת בתים ומגרשים בקרבתו ו/או המשקיפים לעברו. אך על אף כל מאמציהם נותר הכותל המערבי אתר הפולחן המרכזי, שאליו נהרו עולי רגל יהודים ובו נשאו את תפילותיהם. כשנשאל ר' יצחק שלמה בלוי מפי יהודי בגלות על אודות מקום המקדש, לא נותר לו אלא להשיב בצער:

...הקשית לשאול מאתי אחי, לא אוכל להגיד לך על נכון תכונת ומדת מקום קדשנו עתה בימי חורבנו, כי איש ישראלי [יהודי] לא יבוא עתה שמה כי כולנו טמאי מתים ואסור לנו להיכנס אל המקום הקדוש הזה... ואין לנו לדעת כי אם מה שעינינו רואות מרחוק בעמדנו על הגגות או במעלה הר הזיתים, ולא נותר לנו כי אם הכותל המערבי אשר אליו נוכל לקרב להשתטח שמה ולשפוך שיח.¹⁴

עם חידוש היישוב היהודי בירושלים בימיו של הרמב"ן במאה השלוש עשרה, נקבע מיקומו של הרובע היהודי. נראה כי להחלטה להתיישב במקום זה חברו שני גורמים: מחד, באזור לא נמצאו אתרים קדושים למוסלמים ולנוצרים, שבחרו, על כן, לא להתיישב בו. מאידך, האזור נמצא בקרבת הכותל המערבי – המקום הקדוש

ביותר ליהודים – וממנו ניתן היה להשקיף על הר הבית ולעבר הר הזיתים ובית הקברות הקדום. לרובע נודעה אפוא משמעות רבה בהיותו קרוב לחצר המקדש ולכותל המערבי, המסמלים את עברו המפואר של עם ישראל, וממול נגלה הר הזיתים המסמל את עתידו באחרית הימים.

בתקופת השלטון המצרי (1831-1840), החלו התושבים לצאת מתחומי הרובע היהודי ולהתיישב בשכונת באב אל חוטה מצפון להר הבית, אך הניסיון לא צלח. בתקופה זו נתן מוחמד עלי את הרשיונות המיוחדים לשיקום בתי הכנסת הספר-דיים בעיר העתיקה ולבניין חצר חורבת ר' יהודה החסיד, שבו הוקם בית המדרש 'מנחם ציון', צעד אליו התייחסו הפרושים כ'אתחלתא דגאולה'.¹⁵ שמעון ברמן מציין בספרו 'מסעות שמעון', כי באותם ימים דחו רבני ירושלים את הצעת איבר-הים פחה, להעניק להם את מקום המקדש לבנותו. לדבריו, נבע סרובם של הרבנים מאותם טעמים הלכתיים, שהביאו לאיסור העלייה להר הבית מלכתחילה.¹⁶

הרב צבי הירש קלישר ביקש לחדש את הקרבת קורבנות הציבור בעיר הקודש, כדי לקרב את הגאולה. בניסיון להשיג הסכמה הלכתית לחידוש הפולחן, נועץ עם רבני דורו, אך הדעות היו חלוקות. ביום י"ב באלול תקצ"ו/1836 כתב קלישר לבנקאי אשר-אנשל רוטשילד בפרנקפורט, וגולל בפניו את חזונו לגאולת הארץ ויישובה, שהתפרסם מאוחר יותר בחיבורו הנודע 'דרישת ציון'. באיגרתו שידל

לוח מזרח עם מראה הכותל והמקומות הקדושים על הר הבית.
רקמת חוטי צמר על קרטון מחורר. ירושלים 1901 (צילום: שלום צבר)

הר הבית בגלויה משלהי המאה ה-19 (פרט).
מהגלויות הצבעוניות הראשונות שהודפסו בארץ בידי יהודים (דפוס מונזון)

קלישר את רוטשילד להירתם למשימה, ואף הציע לו לערוך עם השליט המצרי עסקת חליפין, שבה תועבר לידי הבעלות על ארץ ישראל בתמורה לשטח אחר. אולם במידה והפחה המצרי יסרב למכירת כל הארץ, ינסה רוטשילד לקנות ממנו למצער את ירושלים וסביבותיה. ואם גם בזאת לא תצלח דרכו, ישתדל לרכוש לכל הפחות את מקום המקדש וסביבו איזה שטח להקרבת קורבנות. תשובתו של רוטשילד לקלישר אינה ידועה לנו אך קרוב לודאי כי הוא סרב לבקשה:

...לא כן עתה, אבל הארץ תחת ממשלת הפאשע [הפחה], אולי יהיה נאות לו אם אדוני, ידיד עליון, יפזר לו ממון רב ויקנה לו [למוחמד עלי] מדינה אחרת תמור [תמורת] הארץ הקטנה כעת בכמות וגדולה באיכות, כי 'ארץ צבי' כתיב בה... ואם לא יאבה אדוני הארץ ההיא למכור לו כל הארץ, על כל פנים ימכור לו העיר ירושלים וסביבותיה. גם מזה תצמיח [תצמיח] קרן ישועה, אם יהיה לנו כוח וממשלה לחפש מקום המזבח ולהעלות זבחי רצון לאלקי עולם, וממנו ייושע יהודה תשועת עולמים... (ואם באולי לא יאבה אדון הארץ גם זאת – למכור כל העיר ירושלים – על כל פנים יקנה ממנו מקום המקדש וסביבו איזה כפרת ארץ ובאופן שיהיה חריות [חירות] ורשיון לאנשי ישראל לעשות שם ככל רצונם, ולבוא לשם מכל הארצות בלי עיכוב, ולא קושי מסים ושיעבוד מן מושל הארץ, למען נזבחה לה' אלקינו. אך אופן הראשון – [קבלת הארץ כולה על ידי קניית ארץ אחרת לפחה] – הוא נכבד ונעלה.¹⁷

אנשי 'כולל הו"ד' (הולנד-דויטשלנד) יזמו בשנת תרי"ז/1857 רכישת מגרש בפינתו הדרומית-מערבית של הרובע היהודי הצמוד לחומת העיר העתיקה, שעליו הוקמו 'בתי מחסה':¹⁸

... והעיר ה' את רוחינו וקנינו לנו חלקת שדה חורבה א' [אחת] מחורבות הר ציון העומדת ברוחה של עיר קדשנו ת"ו, וחברה לה יחד עם רגלי הר הבית נגבה, ונשקפה על פני הר הזיתים קדמה מזרחה, סמוכה לקרית חנה דהע"ק ציון בית חיינו מצפון לה...¹⁹

עדות נוספת לסמליות במיקום השכונה, מסר ברמן בשנת תרל"א/1870 בערך, שהוזמן להתאכסן בבית הכנסת האורחים במקום:

... מחדרי ניתן לי לראות את מקום בית המקדש ואת המסגד הניצב עליו – מבנה של שמונה צלעות ולו כיפה הדורה-נאה... הצד האחר של המסגד פונה אל הר הזיתים, שהוא עתה כמעט צחיח כולו, אין בו יותר מחצי תריסר עצי זית. ההר משמש עתה בית קברות לירושלים.²⁰

עם התפתחות היישוב היהודי בירושלים העתיקה, הרובע היהודי היה צר מלהכיל את המון העולים, שהתפשטו אל מחוץ לגבולותיו, והתיישבו ברובע המוסלמי ובמיוחד ברחוב חברון וסביבתו. במקום היו יהודים מכל העדות, שרכשו או שכרו בו בתים מערבים, עסקו במסחר זעיר והקימו מוסדות תורה וחסד. רבים מהם הושפעו מהרצון להתגורר בסמוך להר הבית והאפשרות להתבונן לעברו בכל זמן בציפיה לבוא המשיח.²¹

בשנת תרל"ה/1874 הודיעה חברת 'פועלי צדק' כי שכרה בית הצופה אל מקום המקדש והקימה בו בית כנסת: "...שכרנו לנו חצר מיוחדת הנשקף מול הר בית אלהינו ושם יחדנו בית אחד לתורה ולתפילה ושלש פעמים ביום נתפלל כולנו שמה...".²² לדברי ר' יהודא אהרן סג"ל וייס, הקפיד ר' משה יהושע לייב דיסקין ('הרב מבריסק'), להתגורר רק בדירות שחלונותיהם פנו אל הר הבית, לבל יחלפו שלושים יום מבלי שיראה את מקום המקדש.²³ באופן דומה נהג ר' הלל משיל גלבשטיין שהציע להציב משמרות קודש בסמוך להר הבית, זכר למקדש, אך תכניתו לא נחלה הצלחה בקרב רבני ירושלים.²⁴ בימי החגים היהודים נהגו לעלות לגגות הבתים הסמוכים להר הבית ולהשקיף על מקום המקדש זכר למצוות ראייה בזמן הבית:

...והנה בחוה"פ נאספו רבים מבני עירנו לבית מושב זקנים. ויעלו על הגג המשקיף על פני הר הבית, ומעל הגג הגבוה כמעט מכל בתי העיר, יראו את מקום מקדשנו.²⁵

מסיבה זו נידב פנחס רוזנברג מסט. פטרסבורג 5,000 רובל בשנת תרכ"ח/1868, לבניית המעקה סביב כיפת בית הכנסת 'בית יעקב'. ר' יואל משה סלומון (מגבאי בית הכנסת) תיאר את חשיבות התרומה למתפללים במקום, באומרו כי בכך תימנע בעתיד עליית היהודים לגגות בתי הגויים.²⁶

הר הבית והתפתחות העיר החדשה בשלהי התקופה העות'מאנית

הזיקה אל מקום המקדש הכריעה את הכף גם בבניין שכונת מאה שערים, שהוקמה כשכונה חלוצית מחוץ לחומות העיר העתיקה ביוזמת 'היישוב הישן' בירושלים. בר"ח כסלו תרל"ד/1873, נוסדה חברת 'מאה שערים', אשר שמה לה למטרה לקנות "...חלקת שדה גדולה מחוץ לעיר [העתיקה], אשר תספיק למאה בתים וחצרות".²⁷ בפני ועד החברה עמדו שתי הצעות לרכישת קרקע לבנייה – האחת על דרך המלך (דרך יפו), בכיוון התפתחותה של 'העיר החדשה',

והשנייה במקום שומם בסביבת הדרך העולה צפונה לרמאללה ולשכם. בשל כך נתגלעו חילוקי דעות בקרב חברי הוועד בדבר מיקומה העתידי של השכונה, ושניים מהם נועצו בסתר עם אחד מגדולי הדור בירושלים, שפסק בזכות החלקה הנמצאת במרחק הקצר להר הבית באומרו: "...כי ירחק ממך ... מקום המקדש, דע כי ממך הסבה ואתה הגורם, כי אם היית כדאי וראוי, היית זוכה להיות במקום מושבך קרוב יותר אל המקדש...". לאור זאת בחרו החברים להיבנות בקרבת דרך שכם הנמצאת "...ערך ח' רגעים מלצד צפונית מערבית מהר הבית... לעומת דרך המלך שהייתה בהקף מבניינים ושדות בערך מהלך י"ב רגעים" (גם מצבם הכספי הדחוק של חברי האגודה הביאם להעדפה זו).²⁸

בדומה לבני 'היישוב הישן' יחסו אנשי 'היישוב החדש' בירושלים משמעות סמלית אל מקום המקדש בשעת הקמת מוסדותיהם בעיר. במהלך תרס"ז/07-1906 תרו נציגי הממסד הציוני בוריס שץ הוגה מוסד 'בצלאל' ומנהלו, ודוד לבונטין, מנהל בנק אפ"ק, אחר שטח להקמת בית הספר ומכלול מוסדות לאומיים עבריים. במהלך חיפושיהם 'צד את עיניהם' מגרש מול חומת העיר העתיקה (שעליו ניצב כיום מוזיאון רוקפלר). הנימוקים לרכישתו היו מחירו הזול יחסית, והאופציה לחלוקתו למגרשים בודדים למכירה עתידית. אך נראה כי מעל לכל היה זה בשל גובהו של השטח, שאיפשר תצפית על הר הבית והנוף הנהדר הנשקף סביבו. גורם נוסף בהעדפת השטח היה מיקומו האסטרטגי של המגרש בלב ירושלים, שעליו קיוו ראשי הממסד הציוני להקים מבנה רחב ידיים ובעל משמעות. בחודש שים הבאים ניהלו מגעים עם בעליו לרכישת המגרש. אולם מחיר השטח האמיר, בעקבות השתהות ההנהלה הציונית באירופה, שנבעה מהססנות וחילוקי דעות בקרב חבריה, וכן מגילויי התעניינות מצד קונים פוטנציאליים נוספים. לבסוף הוחלט בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם כי על קק"ל לרכוש את השטח. אך לבונטין נאלץ כבר לדווח לדוד וולפסון, נשיא ההסתדרות הציונית, כי בעל המגרש נסוג מן העסקה.²⁹

ההכרה בסמליות מקום המקדש באה לידי ביטוי פעם נוספת במהלך איתור השטח המיועד להקמת האוניברסיטה העברית בשנים תרע"ג-תרע"ד/14-1913. באותה עת עמדו על הפרק שני מקומות: ג'בל מוכבר הוא 'הר העצה הרעה' (עליו ניצב כיום ארמון הנציב) ומצד שני, הר הצופים. דוד ילין ומנחם שיינקין, שעסקו בבדיקת הנושא, ציינו מפורשות בדיווחיהם למנחם אוסישקין, כי משני המקומות ניתן להשקיף על מקום המקדש. לבסוף נפל הפור על הר הצופים, כי רק ממנו נשקף הר הבית במלוא תפארתו וירושלים ברקע. היוזמה להקמת האוניברסיטה העברית על הר הצופים כמרכז יהודי רוחני תוארה לא אחת כ'מקדש לאומי חדש', ובתהליך בניינה נוצר בינה לבין בית המקדש 'חיבור מטפורי' בעל משמעות סמלית.³⁰ עיני היישוב היהודי בירושלים היו נשואות להר הבית והם ביקשו להתיישב בקרבתו.³¹

בשלהי התקופה העות'מאנית נמנעו היהודים מלבקר בהר הבית מסיבות הלכ-תיות, אך התפללו לעברו מחלונות בתייהם הסמוכים, מגגות המבנים הנישאים (בתי כנסת) בעיר העתיקה ומהר הזיתים. עם זאת בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התאפשר ליהודים לעלות להר הבית. תהליך זה נבע מהתפתחות 'היישוב החדש' בירושלים, ומהתחזקות התיירות המודרנית לעיר.

חודשים ספורים לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים, קיים חיים ויצמן ראש ועד הצירים, שיחות עם מנהיגים ערבים בקהיר (אפריל 1918), ועניין אותם בעבודת הוועד, אולם נראה כי האחרונים הפיצו "...שמועות שווא על כוונותינו כמו למשל, שקיבלנו את הסכמתה של ממשלת בריטניה להרוס את מסגד עומר בעתיד הקרוב ולבנות בית מקדש חדש באתר זה". נושא זה שב ועלה בקיץ תרע"ח/יולי 1918 בפגישת ויצמן עם הסולטן המצרי, שבו הציג המנהיג היהודי בפני האחרון את מטרות הציונות והניח דעתו בכל הנוגע למקומות הקדושים לאסלאם.³²

במהלך ניסיונותיהם של הארגונים הצבאיים היהודיים לכיבוש העיר העתיקה במהלך מלחמת העצמאות (יולי 1948) הכין דוד שאלתיאל (מפקד כוחות 'ההגנה' בירושלים) טלה, אותו ביקש להעלות כקורבן לאלוקי ישראל על הר הבית. לעומתו היו ליהושע זטלר (מפקד הלח"י בירושלים) תכניות מרחיקות לכת לפיצוץ המסגד-דים, אותן שאב מתורתו של מייסד הארגון אברהם (יאיר) שטרן ובהשפעת שירתו המשיחית של המשורר אורי צבי גרינברג. אך כשלון מבצע הפריצה לעיר העתיקה הביא לסיכול תכניותיהם של השניים.³³

מפנה מהותי בהתייחסות היהודית להר הבית חל רק לאחר מלחמת ששת הימים. במסגרת זו הועלו במשך השנים הצעות מגוונות להקמת בית כנסת בהר הבית, וכן דובר על תכניות לכינונו של בית המקדש השלישי במקום, אך הדבר לא חרג מגדר רעיונות בלבד. במספר מקרים קיצוניים, אף הגיעו הדברים עד לכדי ניסיונות יהודיים ממשיים לפיצוץ המסגדים במתחם.³⁴

הערות

1. תש"ם, עמ' 497-500; גולדמן י', 'מסע הבארן ראטהשילד באה"ק', הצפירה י"ד (108) ג' סיון תרמ"ז/26.5.1887, עמ' 2-4.
2. פרנקל ל"א, ירושלימה – ספר המסע, ירושלים 1999, עמ' 311-319.
3. קריגר י', 'ירושלים', החבצלת 2(2) כ"ז תשרי תרל"ב/12.10.1871, עמ' 11.
4. 'ירושלים! הר בית ה'!', החבצלת 1(10) י"ב שבט תרל"א/3.2.1871, עמ' 38.
5. גולדמן י', 'מסע הבארן ראטהשילד באה"ק', הצפירה י"ד (108) ג' סיון תרמ"ז/26.5.1887, עמ' 2-4; בוימגרטן ד', 'הצופה פני ירושלים', הבארן עדמונד ראטהשילד הי"ו בירושלים!, המגיד 31 (21), י' סיון תרמ"ז/2.6.1887, עמ' 167-168.

1. מאמר זה מבוסס על פרק בעבודה לתואר מוסמך, 'ובא לציון גואל': המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים וסביבותיה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840-1918), שנכתבה בהנחיית פרופ' יוסי כץ במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה.
2. בן אריה י', עיר בראי תקופה – ירושלים במאה התשע-עשרה העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 171-172, 176-179 (להלן: בן אריה, העיר העתיקה); שור נ', 'ביקורים אסורים בהר הבית', קרדום 21-23 (יולי 1982), עמ' 90-96.
3. פין ג', עתות סופה – עלים מדפתרי הקונסול-ליה בירושלים משנת 1853 עד 1856, ירושלים

8. בן אריה, העיר העתיקה, עמ' 180-181 והערה 47.
9. הרצל ת', ספרי הימים, כרך שלישי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 181; ווייס יא"ס, בשעריך ירושלים – זכרונות ורשומות, ירושלים תש"ט, עמ' 94 (להלן: ווייס, בשעריך ירושלים).
10. בן אריה, העיר העתיקה, עמ' 179 והערה 35.
11. הראי"ה אל הנהלת הגימנסיה העברית, כ"ה אדר ב' תרע"ג. בתוך: קוק אי"ה, אגרות הראי"ה, כרך שני: שנות תרע"א-תרע"ה, ירושלים תשכ"ב, תעודה תקכד עמ' קנ"ז.
12. שם. הראי"ה אל ר' יונתן בנימין הלוי איש הורוויץ, כ"ו אדר תרע"ד, תעודה תרעז עמ' רפ"ה.
13. וילנאי זאב, ירושלים בירת ישראל, העיר העתיקה, חלק א', ירושלים 1970, עמ' 285 והערה 15 שם.
14. בלויא י"ש, ישיבת ציון, ירושלים תש"ו, עמ' כ"ט-ל.
15. שם, עמ' 356-357; מורגנשטרן א', משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ירושלים תשמ"ה, עמ' 171-173; מורגנשטרן א', גאולה בדרך הטבע – תלמידיו הגר"א בארץ ישראל תק"ס-ת"ר 1800-1840: מחקרים ומקורות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 56-90.
16. ברמן ש', מסעות שמעון, ארץ ישראל 1870, ירושלים תש"ם, עמ' 69 (להלן: ברמן, מסעות שמעון).
17. צ"ה קלישר אל א"א רוטשילד, י"ב אלול תקצ"ו. בתוך: קלישר צ"ה, דרישת ציון, ירושלים תשס"ב, עמ' 289-308 (ובייחוד עמ' 306-307). העתק של האיגרת מצורף כנספח לספר.
18. לתולדותיה של שכונת 'בתי מחסה', ראה: בן אריה, העיר העתיקה, עמ' 371-374.
19. עץ-הדר, א', אילנות – לתולדות הישוב בארץ-ישראל תק"ץ-תר"ף (1830-1920), תל אביב תשכ"ז, לוח מס' 33, עמ' 103.
20. ברמן, מסעות שמעון, עמ' 63-65.
21. בן אריה, העיר העתיקה, עמ' 422-434; זכריה ש', ירושלים הבלתי נודעת – פרקים בתולדות הישוב היהודי בעיר העתיקה בדורות האחרונים, ירושלים 1998, עמ' 15-280.
22. 'ירושלים', החבצלת 5 (7), י' כסלו תרל"ה 1874/20.11.1874, עמ' 55.
23. ווייס, בשעריך ירושלים, עמ' 88.
24. לנדוי ב', 'אלה תולדות... אש יוקדת מקוצץ ועד ירושלים'. נספח בתוך: גלבשטיין, המ"מ, משכנות לאביר יעקב, ירושלים תשל"ב, עמ' 6-10.
25. סונדרס ש"ב, 'ירושלים', החבצלת 20 (25) כ"ח ניסן תר"ן/18.4.1890, עמ' 195-196.
26. לונץ א"מ, נתיבות ציון וירושלים – מבחר מאמרי אברהם משה לונץ. קרסל ג' (עורך), ירושלים 1970, עמ' 186-188; ריינר א' וח' בן-שמאי (עורכים), מנגד תראה – אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 236-237.
27. ריבלין י', 'ירושלים', הלבנון 10 (21) י"ח טבת תרל"ד/7.1.1874, עמ' 165-166.
28. ריבלין י", תולדות שכונת מאה שערים, ירושלים 1999, עמ' 23-24; לנגבוים ש', 'סיפורה של שכונת מאה שערים', אריאל 163-164 (מארס 2004), עמ' 24.
29. שילוני צ', הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914, ירושלים 1990, עמ' 362-370.
30. כץ י', 'המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה'. בתוך לבסקי, ח' (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 131-132; פז י', 'האוניברסיטה העברית בהר הצופים כ"מקדש'. בתוך: כץ ש' ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 297-298.
31. בלויא י"ש, ישיבת ציון, ירושלים תש"ו (נדפס לראשונה, ירושלים תרמ"ג), עמ' כ"ט-ל.
32. ח' וייצמן אל נ' סקולוב מ-8.4.1918, 18.4.1918, 17.7.1918. בתוך: ברזילי, ד' (עורכת), כתבי חיים וייצמן סדרה ראשונה, אגרות כרך שמיני (נובמבר 1917 - אוקטובר 1918), ירושלים תשל"ז, תעודות, 157, 165, 234 עמ' 162-163, 172-182, 267-270 בהתאמה.
33. שרגאי, נ', הר המריבה – המאבק על הר-הבית יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967, ירושלים 1995, עמ' 15-17.
34. שם, עמ' 17-393; ברקוביץ, ש', מלחמות המקומות הקדושים – המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, ישראל 2000, עמ' 84-109, 262-271.

דגם ירושלים של
בית שני וברקע
היכל הספר

דגם ירושלים של בית שני

במוזיאון ישראל

דוד עמית

בערבו של יום ט' בתמוז תשס"ו / 5 ביולי 2006, נחנך ברוב עם דגם ירושלים של בית שני במקומו החדש במוזיאון ישראל. זאת לאחר שניצב ארבעים שנה במלון הולילנד וזכה למוניטין רבים.

לקראת העתקתו של הדגם הוכשר שטח חדש ממערב להיכל הספר ונעשו עבודות פיתוח נרחבות. העברתו של הדגם למוזיאון ומיקומו בצמוד להיכל הספר פתחו צוהר לשילוב תוכני ורעיוני של שני מרכיבי המכלול, המייצגים את שני הקטבים המנוגדים של החברה היהודית בשלהי ימי הבית השני.

בירושלים, שהגיעה באותה עת לשיא התפתחותה האורבנית, שלטה ביד רמה שכבת הכוהנים בעלי היחוס והממון. לעומתה, התגבשו קבוצות וכתות שביקשו להתרחק מהעיר ומבית המקדש. הבולטת שבהן הייתה כת מדבר יהודה, שעזבה את ירושלים למדבר יהודה. אף שאנשיה הפנו עורף לירושלים ולמקדשה, הם שמרו על זיקה רוחנית אליהם, כפי שעולה מהספרות העשירה שנתגלתה במערות קומראן, שבה תופסים ירושלים והמקדש מקום מרכזי. להקמת הדגם סמוך ל'היכל הספר' נודעת, על כן, משמעות מיוחדת.

הדגם, ובמרכזו ירושלים ומקדשה, נצפים מרחבה מוגבהת ממזרח, כאילו מפסגת הר הזיתים. הדגם מיטיב להשתלב עם סביבתו וברקע נראים בניין הכנסת וקרית הממשלה, היוצרים מעין קשר בין הבית השני ל'בית השלישי'.

תשומת לב רבה הושקעה באדריכלות של המכלול המשולב. סביב הדגם נבנתה טיילת עלית שבה ארבע נקודות תצפית משולטות. בתצפית הדרומית נבנו לנוחות המבקרים ספסלים היוצרים כעין תיאטרון זעיר.

מעבר תת קרקעי, מעין מנהרה, מחבר את הדגם להיכל הספר וכאילו ממחיש משהו מתחושת הירידה מירושלים אל מדבר יהודה ומעלותיו.

הדגם משחזר את מראה העיר ירושלים בשנת 66 לספירה. בשנה זו, ערב פרוץ המרד הגדול של היהודים ברומאים, הגיעה העיר לשיא גודלה, כ-1,800 דונם (כפליים ויותר משטח העיר העתיקה כיום). היא השתרעה אז על פני שני רכסים – הר הבית עם שלוחת עיר דוד שבדרומו והגבעה המערבית שבה שכנה העיר העליונה. גיא הטירופיאון הפריד בין שני הרכסים, ונחל קדרון וגיא בן הינום תחמו אותם ממזרח, ממערב ומדרום והקנו לעיר הגנה טבעית. רק מצפון לא היה כל מכשול ולפיכך התפתחה ירושלים לכיוון זה במאה שנותיה האחרונות, שבהן ידעה שגשוג ופריחה, ונוספו לה בהדרגה שתי חומות.

העברת המקדש מהולילנד למוזיאון ישראל

אולם מצפון גם נפתחה הרעה על העיר, שנכבשה מכיוון זה, כפי שאירע גם בשלהי ימי הבית הראשון. העיר ומקדשה חרבו בידי הרומאים, ומכאן ואילך נותרה ירושלים משאת לב ומחוז חפץ לתפילותיהם וכיסופיהם של היהודים בכל רחבי תבל. את דמותה רבת הפאר של ירושלים ערב חורבנה מבקש הדגם להציג ולהנציח.

הדגם נבנה ביוזמת בעל המלון, הֶנְס קְרוֹן, לזכר בנו, יעקב (ארנסט), שנפל במלחמת העצמאות בהגנה על קיבוץ ניצנים שבדרום (כ"ט באייר תש"ח/7.6.48). הקמת הדגם נמשכה בזמנו כארבע שנים, בהנחייתו המדעית של פרופ' מיכאל אבי-יונה, מגדולי חוקריה של ירושלים. על פי המתווה שהכין, שירטטה רעייתו חוה, פסלת וציירת, את תכנית הדגם, ועל הביצוע הופקדו אומנים מומחים.

הדגם, שהשתרע על 1,000 מ"ר (כדונם), נבנה מאבן גיר ומחומרים נאמנים למקור. צוות הבנאים נדרש לסתת לא פחות מחמישה מיליון קוביות אבן שדימו את אבני הבנייה המקוריות, לגלף 650 עמודים עשויים שיש איטלקי למקדש ולחצרותיו ועוד 2,000 עמודים קטנים יותר לארמונות העיר ולבתי אמידים. כותרות עמודי המקדש והסטיו המלכותי נוצקו ממתכת מצופה זהב. קנה המידה בדגם הוא 1:50, כלומר 2 ס"מ בדגם שווים למטר אחד במציאות.

שחזור מראה העיר התבסס על שלושה מקורות מידע:

* המקורות הספרותיים בני התקופה, ובראש ובראשונה ספריו של יוסף בן מתתיהו, 'מלחמת היהודים ברומאים' ו'קדמוניות היהודים', וכן ספרי מקבים, איגרת אריסטאס, ספרי הברית החדשה, מסכתות קדומות במשנה וידיעות שונות בתלמוד.

* תוצאות החפירות הארכיאולוגיות שהתנהלו בירושלים משנת 1867 ועד זמן בניית הדגם. אמנם מדובר במאה שנות מחקר, אך היקף החפירות בתחום העיר של ימי הבית השני היה מצומצם יחסית להיקפן בשנים שלאחר חנוכת הדגם, עם איחודה של העיר וסדרת החפירות הנרחבות בתחום העיר העתיקה ועיר דוד.

* ערים עתיקות ברחבי האימפריה הרומית.

השחזורים בדגם מסתמכים על מבנים דומים שנחשפו בערים עתיקות. כך נבנה התיאטרון בדמותו של התיאטרון בעיר אורנג' שבגליה (דרום צרפת), והשוק העליון בדמות האגורה של פריינה שבאסיה הקטנה (תורכיה). לבניית ארמונו של הורדוס סייעה תכניתו של הארמון הראשון שנחשף בשנות החמישים בידי משלחת אמריקאית במערב בקעת יריחו, אז בתחום ממלכת ירדן, ראשון מתוך מכלול עשיר של ארמונות החשמונאים והורדוס שייחשף לימים במקום בידי פרופ' אהוד נצר.

בעקבות החפירות הנרחבות בעיר העתיקה לאחר מלחמת ששת הימים, הצטבר מידע רב ערך, שסייע לשדרג את הדגם ולעדכנו מעת לעת. פרופ' אבי-יונה הכתיב את השינויים הנדרשים בעקבות התגליות החדשות, בעיקר באזור הר הבית, ואחרי מותו בשנת 1974, המשיך בכך פרופ' יורם צפריר.

משכנו החדש של הדגם נקבע ממערב להיכל הספר. האדריכל אבנר דרורי הכין את התכניות האדריכליות למתחם החדש, ובפעולות חציבה ובנייה עוצב בו התבליט הטופוגרפי באופן נאמן ככל שניתן למציאות. מנכ"ל מלון הולילנד, מתניה הכט, פיקח על כל העבודה המורכבת והקשה. הדגם נוסר לאלף יחידות בקירוב

והועבר במשאיות. ההעברה נעשתה ללא הפוגה במשך 66 יום (ראה ביתר פירוט להלן). אנשי מוזיאון ישראל, בניצוחו של פסח רודר, פיקחו על חיבור היחידות זו לזו ועל הרכבת הפאזל המסובך. היחידה הראשונה שהועברה לניסיון הייתה זו של מגדל פספינוס שבפינה הצפונית-מערבית של החומה השלישית. מסובכת במיוחד הייתה העברת מצודת האנטוניה. מנוף מיוחד נדרש להעמסתו ופריקתו של מבנה אדיר זה, שמשקלו בדגם מגיע לכדי תשעה טונות. מרגשת במיוחד הייתה העברתם של הר הבית והמקדש שנעשתה לקראת סוף העבודה.

לאחר הצבת הדגם במקומו החדש ובניית הטיילת סביבו, הוכנו עזרי הדרכה בידי צוות המוזיאון. העזרים כוללים מערכת שלטי פנורמה בארבע נקודות תצפית, ובהן הכוונה בעברית ובאנגלית לאתרים המוצגים בדגם, ומדריך קולי. בשלבי הכנה נמצאת חוברת הדרכה מפורטת לדגם.

בדגם נערכו שינויים אחדים. ארמון הורדוס נבנה בצורה שונה לגמרי וגם בריכת ישראל הוקמה בצורה אחרת. כן הוסר ההיפודרום מדרום להר הבית, שהיה אחד השחזורים הבעייתיים והפחות מוצלחים בדגם המקורי. כמו כן ניתן ביטוי לטופוגרפיה של ירושלים ובעיקר לעמקים הסובבים אותה, נחל קידרון וגיא בן הינום, שלא היו קיימים בדגם הקודם. בכך גדל שטח הדגם באופן משמעותי.

לאחר הסרת הדגם נערכו במקום חפירות בידי רשות העתיקות, ונתגלו כמה קברי פיר חצובים בסלע מתקופות הברונזה הביניימית והברונזה התיכונה (2200-1550 לפסה"נ).

הדגם במלון הוילנד בצילום
אוויר. מראה כללי

הדגם במבט־על ערב חנוכתו במוזיאון ישראל

מיקומו החדש של הדגם פותח בפני המתעניין אפשרויות חדשות ללימוד חווייתי. הדגם הוא מקום מצוין לפתיחת סיור באתרי העיר העתיקה וסביבותיה, כמו גם נקודת סיום וסיכום לסיור. השילוב בין הדגם והיכל הספר מציג את פניה השונים של החברה היהודית באחת התקופות הסוערות בתולדותיה. באולמות התצוגה של המוזיאון יוכל המבקר להשלים את ביקורו בהתרשמות משפע הממצאים של חיי היומיום בירושלים, שמשמעותם מומחשת בדגם.

לעיון נוסף: ג' ברקאי וא' שילר, 'סיור בירושלים של ימי בית שני בדגם שבמלון הולילנד', אריאל 145-146, עמ' 21-50.

העברת הדגם ממלון הולילנד למוזיאון ישראל

מתניה הכט

בשנים האחרונות הוקמה שכונה חדשה ('הולילנד פארק') סמוך למלון הולילנד. הדגם לא התאים עוד ליעדו בלב שכונת מגורים, והוחלט, על כן, למצוא לו מקום חלופי.

הכוונה המקורית הייתה לבחור אתר שממנו ניתן יהיה לראות את הדגם והעיר העתיקה בו זמנית. בין המקומות שהוצעו – קיבוץ רמת רחל, טיילת ארמון הנציב, קריית מוריה, הר הצופים, הגן הבוטני, אזור מגרש הרוסים ועוד. לבסוף הפור נפל על מוזיאון ישראל. מיקומו ליד היכל הספר, על רקע בניין הכנסת וקריית הממשלה, הוא בעל משמעות סמלית ונחשב לבחירה מוצלחת במיוחד.

עבודות ההכנה במלון הולילנד

העברת הדגם הייתה מבצע מורכב ביותר, שאין לו אח ורע בארץ. לביצוע המשימה היה עלינו ללמוד את אופן בניית הדגם. הסתבר שהוא נבנה על משטח בטון שתאם את פני השטח, אך לא היו נתונים על אופן הכנתו, הרכבו, עומקו ומה מצוי מתחתיו. קידוחי ניסיון שנערכו בשטח הראו, ששכבת הבטון היא בעובי של כ-10-15 ס"מ, שהונחה למעשה על אדמה, ששימשה בסיס לעיצוב הטופוגרפיה של המקום. עוד נמצא כי זהו בטון נקי ללא חיזוקי ברזל.

בחרנו בית אקראי בדגם, וניסרנו את הבטון מסביבו כדי לבדוק אם ניתן להוציאו. הניסור נעשה בעזרת דיסק שבאמצעותו נחתך הבית מכל צדדיו. לבסוף עלה בידינו להרים את הבית עם הבטון שמתחתיו. היה זה מבצע מורכב במיוחד, בין היתר משום שחסרו לנו נתונים על בנייתו, דבר שהיה חיוני, כדי להעבירו בשלמות מרבית מבלי שיינזק.

ביקשנו לבדוק כיצד בנויות החומות וכיצד ניתן להעבירן ולשם כך נסתייענו בחברה מקצועית. היא השתמשה בציוד מיוחד שבעזרתו נחתכו שלושה קטעים של כחצי מטר לאורך ולרוחב החומה. בסיום התהליך הרמנו את הקטעים בעזרת לום, והם הועתקו ליעדם מבלי שייפגעו.

באזור הדגם נבנה משטח בטון המדמה את השטח העתידי במוזיאון. ערכנו חיתוך ניסיון נוסף באזור הצפוני-מזרחי בשטח גדול יחסית, שכלל בתים וחומות. ההרמה למשאית נעשתה בעזרת חגורות הובלה ומנשאים, שנבנו במיוחד לצורך זה. נערכה נסיעת מבחן עם חלקי הדגם למוזיאון ישראל וחזרה. הורדנו את חלקי הדגם למשטח הניסיון שהוזכר. התוצאות הראו, שניתן להעביר את חלקי הדגם ולהניחם בשלמותם. להרמת חלקי הדגם נסתייענו בחגורות מיוחדות להובלה, שהיו גמישות דיין כדי לגונן על חלקי הדגם מזעזועים (בעוד שמנשאי ברזל גרמו לנזקים).

הדגם על כל חלקיו הועבר בצורת פזל. חלקיו מוספרו בקפידה לאחר חיתוקם. הוכן שרטוט יומי שעליו סומנו החלקים שהועמסו על המשאית, ושימשו אותנו בעת הרכבת החלקים במקומם החדש.

פירוק הדגם התחיל בצפון העיר העליונה, גלש מזרחה ודרומה ולמעשה הותיר את מצודת אנטוניה והמקדש לסוף התהליך.

ניסור הדגם לחלקיו
באזור החומה

חיתוך הדגם

הרמת מבחן של חלק
מהדגם לאחר ניסורו

החיתוך של הדגם, שהחל ב-26.10.2006, נעשה באמצעות משורי ענק. אלא שהניסור גרם לכלוך רב, לא רק בדגם אלא גם למבקרים, והיה הכרח להציב סוכת ניילון שבתוכה הונח המשור. פתרון זה איפשר לנו להמשיך לארח בדגם מבקרים, עד לשלבי ההעברה הסופיים. התברר שנושא החיתוך היווה אטרקציה לתיירים. השתדלנו לא להפסיק את הביקורים בדגם, ולקצר עד כמה שאפשר את זמן השבתתו והוצאתו מתכניות הסיורים.

ביום שלישי 22.11.2005, החלה העברת הדגם למוזיאון ישראל. הצבת החלקים ביום הראשון להעברה הייתה בעלת משמעות רבה ושימשה קו מנחה להמשך העבודה. טעות של מספר סנטימטרים הייתה עלולה לשבש את שלמות הביצוע. דאגנו, על כן, מבעוד מועד לסמן על ידי מודד את נקודת ההתחלה באתרים המרכזיים ומהלך החומות.

העברת הר הבית והמקדש

נקודות הציון המשמעותיות ביותר בהעברת הדגם היו, ללא ספק, הר הבית ואתריו ובמרכזם מצודת אנטוניה שמשקלה 13 טונות כיחידה אחת, והעברת מבנה המקדש והסטיו המלכותי.

מצודת אנטוניה – על אף הספקות לגבי העברתה כיחידה אחת, החלטנו לנסות. לשם כך נערכו מספר בדיקות: מחפרון זעיר ('בובקט') חפר מסביב לאנטוניה ואיפשר לנו לחפור ידנית מתחתה. מהחפירה הסתבר כי יש בסיס בטון שלם גדול מתחתה. היה עלינו לחשב את משקל

מצודת אנטוניה לאחר העברתה והנחתה במקומה החדש

האנטוניה כדי להתאים את הכלים להעברתה, כגון המנוף וסוג חגורות ההובלה. בשלבי הבדיקה הראשונים חשבנו לבנות שלד פלדה כבסיס להעברה, אך הרעיון נפסל משום שחסרה לו הגמישות המתבקשת והוא עלול לגרום לנזקים. להעברת הבניין נעשה שימוש במנוף חזק במיוחד וכן חגורות חזקות המסוגלות לשאת 10 טונות כל אחת. לאחר חיבורן למנוף התחלנו בהרמת מצודת האנטוניה, ולשמחת הנוכחים הדבר עלה יפה, והיא הונחה על המשאית בזהירות המתבקשת. במוזיאון הוכן משטח מיוחד כדי לאפשר נגישות למשאית עד למקום המיועד. מיד בסיום ההורדה התחלנו להזרים בטון לחלל שנוצר בין בסיס המצודה לשטח הדגם, תוך הסתייעות במכונה מיוחדת לפיזורו באופן אחיד, וזאת, כדי שמשקלה העצום יושבת על בסיס חזק במיוחד.

העברת הסטיו המלכותי. הסטיו המלכותי נבנה מאלפי חלקים ופירוקו והרכבתו מחדש היו גוזלים זמן רב מאוד. הוחלט, על כן, להעבירו בשלמותו. הוקם מנשא מיוחד ממתכת ששימשה בסיס לכל המבנה. תחילה ניסו להרים את כל הקומה העליונה, אך ללא תוצאות. לכן הורם לבסוף החלק העליון (הגג) בלבד. הדבר סיפק אותנו, שכן רוב העבודה התרכזה בבניית אלפי הרעפים של הגג. הגג הושאר בשטח הדגם בהולילנד עד שפורקה כל רחבת המקדש והורכבה מחדש במוזיאון. הסטיו היה החלק האחרון שהורכב בחצר המקדש. בעת הורדתו נשבר קטע קטן מהגג, שתיקונו הצריך כשישה ימי עבודה.

הנחת מגדל פספינוס ביום הראשון להעברה

הדגם בשלבי הצבתו במוזיאון. מבט לכיוון צפון-מערב

העברת מבנה המקדש – פירוק הר הבית נעשה על ידי חיתוך יחידות גדולות ככל שניתן. הסתבר שהמשטח מתחת לחצר המקדש הפנימית יצוק רק בשכבה דקה של בטון, והרמת כל החצר כיחידה אחת הייתה גורמת לקריסתה. לעומת זאת, הבסיס של המקדש עצמו וכן המבנה היו חזקים דיים וניתנו להעברה כיחידה אחת. החומות, הלשכות, המעלות וכל החלקים פורקו ליחידות קטנות ופוננו, ובשטח נותר רק המקדש. לאחר חיתוך הבטון סביבו וניקוי תחתיתו הורם המבנה בשלמותו והונח במקומו החדש במוזיאון (ראה עמ' 51).

העברת הדגם ארכה 66 יום. היא כללה העברת כ-1,000 חלקים, שהועברו במשאיות, ששנעו בכל פעם בין 12 ל-17 חלקים. הפרויקט, כולל כל עבודות השיפוץ, הסתיים בשישי ביוני 2006.

העברת הדגם הייתה מבצע יחודי ומסובך שלא היה דומה לו. בהתחשב בקשיים הרבים הוא הועבר בזמן קצר ביותר ובהצלחה מרבית. האמצעים הרבים שהושקעו במפעל ההעברה כדי לשמר את חלקיו העדינים מחד, וההקפדה על העבודה המדויקת והמקצועית מאידך, היו כרוכים בהוצאות רבות, המוערכות בלמעלה משלושה מיליון דולר. היוזמה למפעל מבורך זה היא פרי רעיונו והשקעתו של הלל צ'רני, בעל מלון הולילנד, ונכדו של המייסד, הנס קרוך, שטובת העניין הציבורי, המהווה נכס לדורות, עמדה לנגד עיניו מעבר לכל שיקול אחר.

מידע נוסף ושאלות: holywest@netvision.net.il

© כל הזכויות על התמונות בעמ' 51, 53, 54-55, 56-57, 58, 59, שמורות להולילנד תיירות (1992)

מרים אהמן-ימיני

אתנולדותיה ואופיה

se

הרקמה האתנית

בתקופות קדומות ייחסו לרקמה ערך רב, והיא הייתה חלק מלבושם של אנשי השררה והשליטים. ברבות הימים הפכה הרקמה לאמנות עממית מסורתית, שנעשתה לרוב על ידי הנשים בביתן, ועברה מאם לבת בין נשות המשפחה. היו לה מאפיינים מקומיים, שבטיים ועדתיים בולטים.

עם ישראל, שהיה בגלות במשך דורות רבים במקומות שונים בעולם, קלט מוטיבים ודוגמאות מהאמנות העממית ומהמסורת של הקבוצה האתנית שבקרבה חי, והוסיף אותם למסורת שלו. הרקמה הייתה אחת מהאמנויות האלה. רק בתקופה האחרונה החלו לייחס

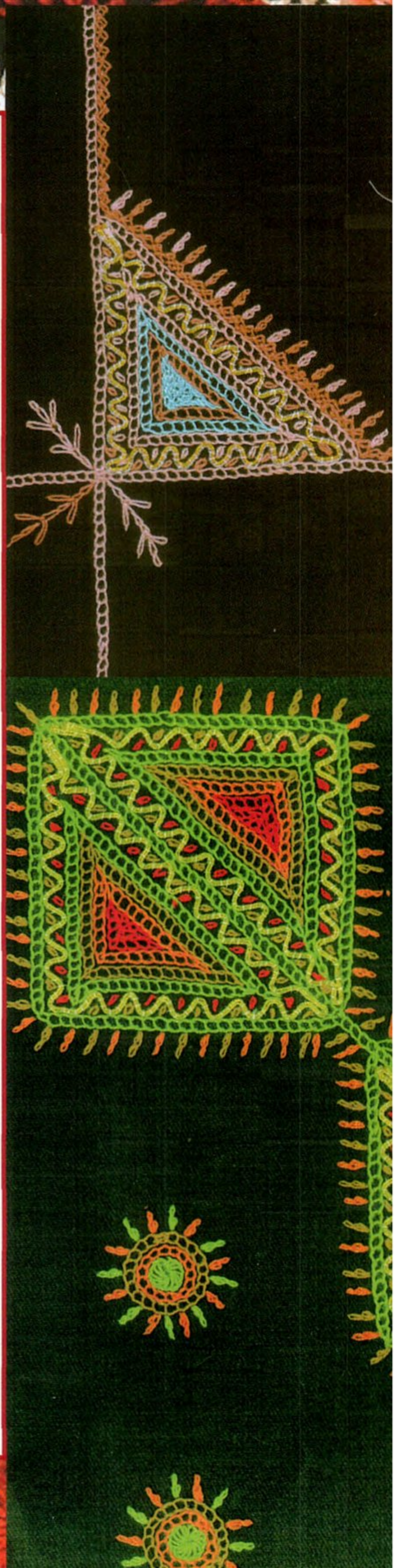
לרקמה חשיבות כנושא המייצג את תרבות החומרית של העם והמקום שבו התפתחה. הרקמה התימנית מצטיינת ביופיה, במקוריותה ובססגוניותה, ובמשך שנים רבות הייתה לחלק בלתי נפרד מהתרבות העממית בארץ. היום היא מהווה נושא למחקר ושמור לה מקום של כבוד במוזיאונים.

הרקמה של יהודי תימן

מרבית הרקמות שנעשו בידי יהודים בתימן מקורן בעיר הבירה צנעא. הבגדים נרקמו בדגמים מסורתיים, ולאורך שנים לא השתנו. המוטיבים והסגנון נבעו מההגבלות שהטילו השלטונות על היהודים בכל הקשור ללבוש ולקישוט הבגדים. מאחר שנאסר על היהודים ללבוש בגדים בהירים, נעשתה הרקמה על בדים בצבע שחור או בצבעי אינדיגו. החוטים לרקמה היו תחילה חוטי משי שיובאו מהמזרח הרחוק, ולאחר מכן חוטי DMC בגוונים המסורתיים – בעיקר אדום, צהוב, ירוק וכחול. התך הבסיסי של הרקמה התימנית היה תך שרשרת והפיתוחים שלו, כמו תך שרשרת פתוחה הנקרא תך סולם, תך סכסך, תך נטיפות ועוד. כמו כן נעשה שימוש נרחב בתו-ספות של חרוזים, צדפים, פתילים וסרטים, ובחלקי כסף וזהב מעשה צורפות, שהייתה אחת המלאכות המובהקות של יהודי תימן.

בין חלקי הלבוש שנרקמו בתימן היו שמלת ה'עֲנָתִירִי', שמלת ה'לולוֹנָה',* בתי הרגליים של המכ-נסיים שלבשה האישה מתחת לבגד, וה'גֶּרְגוּש', כיסוי ראש לנערות ולנשים. עושר הרקמה והקישוטים הנוספים השתנו לעתים לפי מעמדה הכלכלי ומצבה המשפחתי של האישה. לנשים היהודיות בתימן לא היו יותר משלוש – ארבע שמלות בכל תקופת חייהן. לאחר שהבגד התבלה, העבירו את הרקמה לבגד חדש. לבגדים באזורים שונים וביישובים כפריים של תימן היו סגנונות רקמה אחרים.

נשים, גברים וגם משפחות שלמות עסקו ברקמה, שנעשתה לעתים גם עבור האוכלוסייה המקומית, אך על אריגים בהירים ובסגנונות ודגמים שונים.

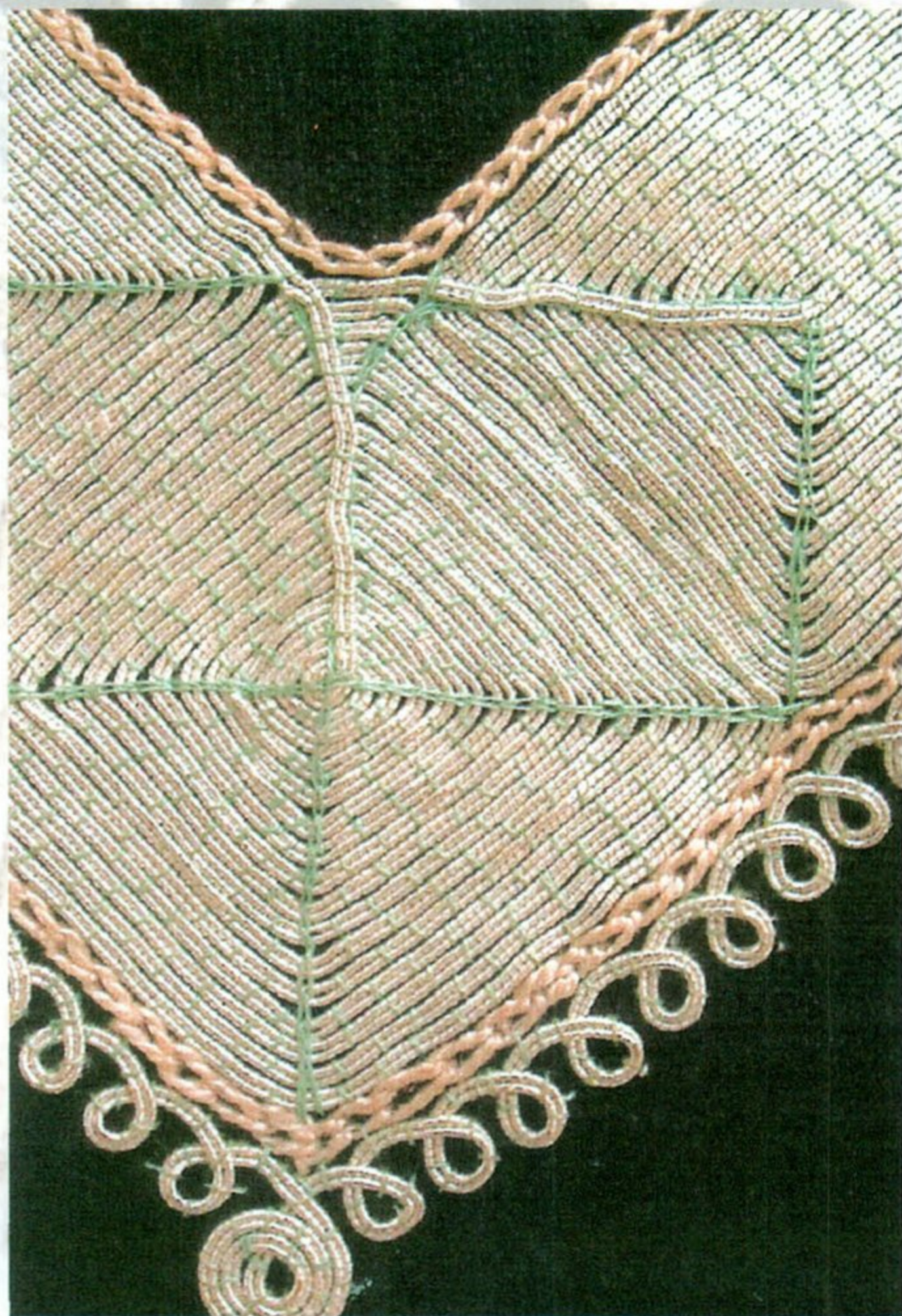
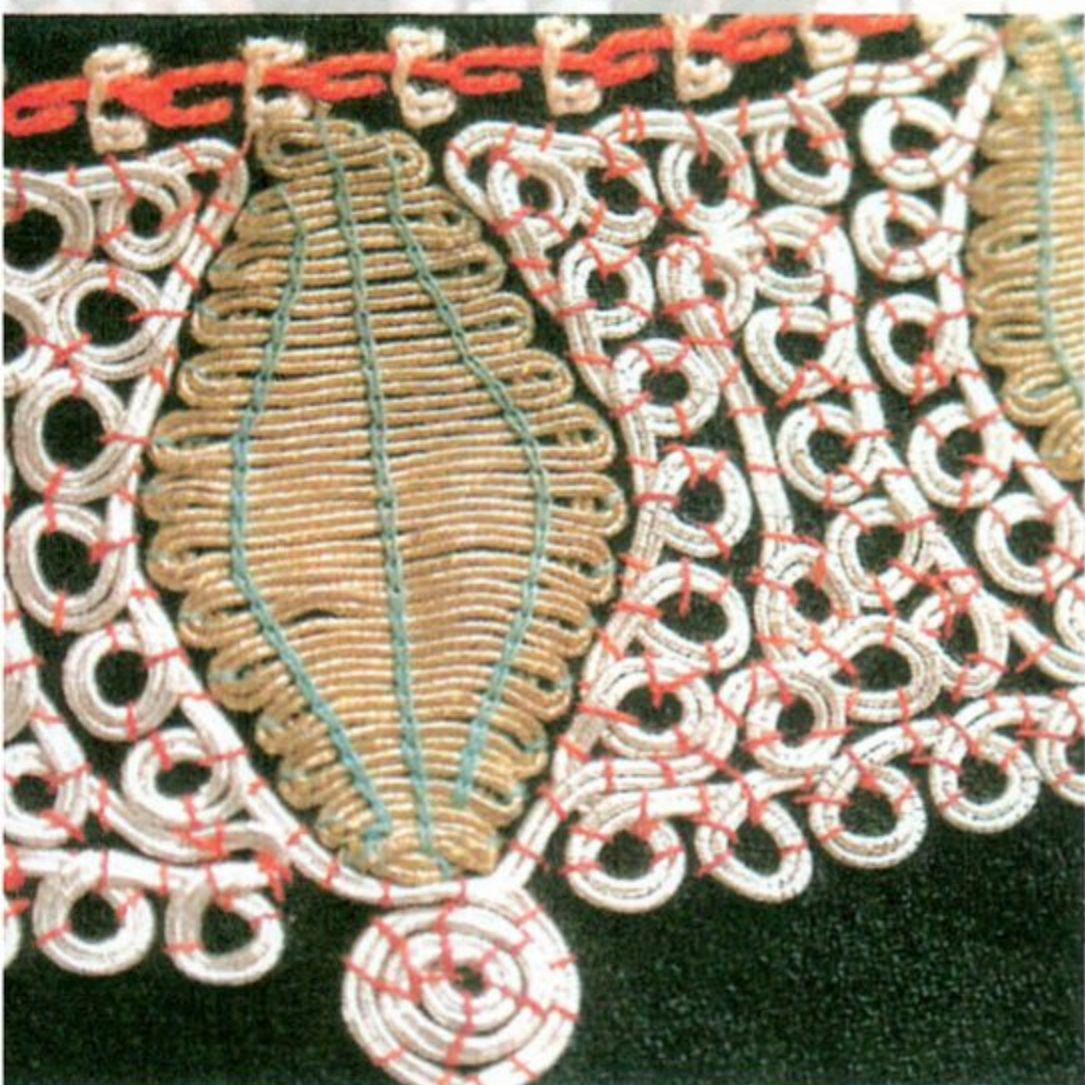
הרקמה התימנית בארץ ישראל

במאה התשע עשרה האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל הייתה מעטה, ורובה נמנה עם אנשי 'היישוב הישן'. בתקופת המנדט הבריטי חל גידול במספר היהודים בארץ. העולים שהגיעו מאירופה, בעיקר מרוסיה, מפולין ומגרמניה, הביאו אתם את הסגנונות ודגמי הרקמות מארצות מוצאם: נשים אשכנזיות רקמו על בד 'טול' או על אריגי כותנה תמונות וציורים של מקומות קדושים; נשים ספרדיות הצטיינו ברקמת חוטי כסף וזהב על אריגי קטיפה ומשי; כולן רקמו פרוכות ופריטי נדוניה לכלות. בארץ רקמו גם רקמת תחרה, שכונתה 'רקמה לבנה' או רקמה צרפתית, רקמת צלבים, רקמה תימנית ועוד.

בעקבות הביקוש נוסדו בתי מלאכה ובתי ספר ללימוד תחרה ורקמה, שהיו בין היתר בבית הספר 'למל' בירושלים, וכן בבתי הספר של חברת 'עזרה'. שרה טהון הקימה בתי מלאכה לרקמה ולעבודות תחרה ביפו, בצפת ובירושלים, ולימדו בהם את הנערות מקצועות נוספים. השינויים במצב בארץ ובואם של תיירים רבים אליה

1. מפתח צוואר וצווארון של חולצה. נרקם עבור 'שני'. מאוסף מרים להמן-ימיני, ירושלים
2. חולצה שחורה עם עיגולי זהב וכסף. נרקמה עבור אסתר זייף. מאוסף מגינה שלאין, ירושלים
3. חולצה ברקמה גיאומטרית בזהב וכסף. נרקמה עבור אסתר זייף. מאוסף לאה סרי, אלון שבות
4. חולצה עם צווארון, רקומה במגוון דגמים.
5. חולצה עם צווארון סיני ברקמה עשירה. נרקמה עבור ויצ"ו בישראל. מאוסף מרים להמן-ימיני, ירושלים

רקמות שונות בחוטי כסף וזהב.
נרקמו על ידי נעמי שאער ויעל גיאת, תל אביב. מאוסף יעל כהן

הביאו להתפתחותה של תעשיית מזכרות ועבודות יד שונות, שנועדו לחיזוק הקשר עם יהודי התפוצות, לקשר עם התורמים, ועבור עולי רגל בני כל הדתות. המזכרות היו מעוצבות ממוטיבים תנ"כיים והמקומות הקדושים, ונעשו מחומרים מגוונים: ציורים ותמונות, אריגה ורקמה, עבודות מתכת ותכשיטים, קליעה, עבודות מעץ זית ומצדפים, עבודות תחרה ואריגת שטיחים. ניכרה בהן השפעת הסגנונות שנוצרו בבית הספר לאמנות 'בצלאל' בירושלים בראשית המאה העשרים.

העולים הראשונים מתימן, שהגיעו לארץ ישראל משנת תרמ"ב/1882 ואילך, התיישבו בכפר השילוח, וכן בשכונות 'משכנות', 'נחלת צבי' ו'שערי פינה' בירוש-

לים, וליד אחדות מהמושבות הוותיקות – פתח תקווה, ראשון לציון, רחובות, נס ציונה ועוד. הם הביאו אתם בגדים רקומים ברקמה התימנית המסורתית, אותם נהגו ללבוש במקומות מוצאם בתימן. היה להם לבוש של ימי חול, של שבתות ומועדים, וכן בגדים לאירועים מיוחדים, כמו חתונה, לידה ועוד.

מצבם הכלכלי של יהודי תימן בארץ היה קשה, ורובם חיו בעוני ובדלות. ארגוני הנשים שקמו אז בארץ, ובהם 'ארגון נשים עבריות', נחלצו לעזרתם. אחת מהן הייתה הדסה קלווריר-רונבליט, לשעבר אסתר פרלמן, שהגיעה לארץ מגרמניה ועסקה רבות בפעילות ציבורית להטבת מצבן של הנשים התימניות. היא ניסתה ללמדן תיקוני בגדים וגרביים, אך ללא הצלחה. באופן מקרי למדי מצאה בגדים רקומים שהיו טמונים בין חפציהן. היא התלהבה מהם, וראתה ברקמה התימנית הצבעונית המשך ישיר למורשת העבר של היהודים שחיו בארץ ישראל לפני כאלפי שנים. כמעט כל אישה תימנית ידעה לרקום, וכאשר התבקשה לעשות זאת, לא התקשתה בכך.

הדסה קלווריר-רונבליט העריכה את הפוטנציאל המסחרי הטמון ביופיה האכזרית של הרקמה התימנית. בשנות העשרים הקימה בירושלים בית מלאכה לרקמה תימנית בשם 'שני'. חלק מהרוקמות התימניות שעבדו עבורה רקמו בבתיהן, וחלק רקמו בבית המלאכה. מאחר שהמייסדות והמפעילות של 'שני' היו יוצאות מרכז אירופה, הן שינו את שימושי הרקמה ואת אופי הבגדים שנירקמו בתכי הרקמה התימנית, מאחר שהבגדים היו מיועדים בעיקר לטעם האירופי של הקונים.

בבית המלאכה של 'שני' הועסקה מעצבת שיצרה את דגמי הבגדים והרקמות. סוגי האריגים, צבעי החוטים, גזרות הבגדים והחלקים שרקמו אותם על הבגד היו שונים מאלה שבמקור, ומגוונים יותר. נעשה שימוש נרחב ברקמה בחוטי כסף וזהב, שהחליפו את חלקי הצורפות המסורתיים שהיו נהוגים בתימן. הדסה קלווריר-רונבליט נסעה מפעם לפעם לחוץ לארץ עם המוצרים של 'שני' ומכרה אותם בירידים. המפעל שגשג, וחנויות למכירת תוצרתו נפתחו בכמה מקומות בארץ.

באמצע שנות השלושים של המאה העשרים נקנתה 'שני' על ידי התאחדות נשים ציוניות 'ויצ"ו', שהמשיכה לפתח ולטפח את מוצרי הרקמה התימנית, אשר נמכרו בחנויותיה ברחבי הארץ. מרתה במברגר, ילידת גרמניה, ניהלה שנים רבות את החנויות של 'ויצ"ו', שהיו בירושלים, תל אביב, חיפה ועוד. ארגון 'ויצ"ו' לימד והעסיק רוקמות תימניות בירושלים ובמקומות שונים בארץ. 'ויצ"ו' העשירה את דגמי הרקמה, וגוונה את אופיים של החפצים הרקומים.

אסתר זייץ, שעבדה בעבר במסגרת של 'שני', הפכה לעצמאית בסוף שנות השלושים. היא עצבה את הבגדים, הפריטים והדוגמאות לפי רוח התקופה ודרישות השוק. בחנות שפתחה ברחוב בצלאל 14 בירושלים ונתקיימה שנים רבות, מכרה רקמה בעיקר לתיירים. היא העסיקה רוקמות תימניות רבות בירושלים. חלק מהן העסיקה בבית המלאכה שהיה בביתה, אך היו נשים שרקמו בביתן, בעיקר בשכונות הסמוכות ובנחלאות. נשים שעברו לגור מחוץ לירושלים המשיכו לרקום עבורה.

לצד השגשוג המסחרי של הרקמה התימנית, היא נחשבה לרקמה עממית-ישראלית.

לית בארץ ובחוץ לארץ, בעיקר משלהי שנות השלושים ועד שלהי שנות החמישים של המאה העשרים. נערות שהיו חברות בתנועות הנוער, תלמידות בבתי הספר ונשים בוגרות לבשו בגדים רקומים ברקמה תימנית. היו כאלה שרקמו אותם בעצמן, וכאלה שנקמו על ידי רוקמות מקצועיות. הרקמה התימנית הייתה לרקמה לאומית ייצוגית, וזמרות, שחקניות ושליחות של היישוב היהודי בארץ ובחוץ לארץ התהדרו בה.

במשך שנים היא אף נלמדה בשיעורי מלאכה בבתי הספר העממיים והמקצועיים ברחבי הארץ והייתה מקור השראה ליצירת רקמות בצבעים ובסגנונות שונים, ולצרכים מגוונים. הרקמה התימנית נחשבה כחלק מהתרבות המקומית, שנוצרה בארץ על ידי ההתיישבות הציונית.

הרקמה התימנית במדינת ישראל

עם הקמת המדינה עלו רוב יהודי תימן לארץ. כחמי-שים אלף עולים הוטסו מתימן לישראל בשנות החמי-שים המוקדמות במבצע 'מרבד הקסמים' – או לחילופין 'על כנפי נשרים'. בבדיקה שנעשתה על ידי מפקחות מקצוע המלאכה במשרד החינוך, התברר שהעולות החדשות מתימן עדיין רוקמות את הדגמים והתכים המסורתיים, ממש כמו אלה שנקמו בידי יוצאי תימן בארץ בראשית המאה. העולות החדשות מתימן הצטרפו למעגל הרוקמות הוותיקות.

תנועת התיירות היהודית למדינת ישראל התעצמה, ולאורך הגיעו תיירים יהודים מכל העולם. בכל הארץ נמכרו בחנויות חפצים רקומים ברקמה תימנית, וביניהם טליתות וכיפות, תיקים לתפילין וארנקים, מפות שולחן ומפיות לחלה, כפפות, צעיפים וחגורות, קופסאות לתכשיטים ונרתיקים למשקפיים, ועוד. לימים נוצרו גופים נוספים שעסקו בייצור ובשיווק רקמה תימנית ואחרת. ביניהם הייתה חברת 'משכית', שנוסדה על ידי רות דיין באמצע שנות החמישים, וטיפחה את היצירה העממית המקומית והעדתית. בירושלים נוסד בית מלאכה לעבודות יד בשם 'כוזרי', אשר העסיק רוקמות מעדות שונות שרקמו דגמים לפי המסורת העדתית שלהן, כולל רקמה

ברקע: צעיף ב' עם אפליקציות ורקמה. נרקם עבור ויצ"ו בישראל. מאוסף משפחת במברגר, ירושלים

תימנית. נעמי שאער ובתה יעל גיאת ייצרו עיצובים מרהיבים של בגדים רקומים ברקמה תימנית עם רוקמות בתל אביב. באזור השרון נודעו הרוקמים אברהם הינמי ורעייתו תמר כמומחים לרקמה תימנית, שעסקו גם בהוראת תורת הרקמה התימנית לכל דורש ברחבי הארץ.

אי אפשר לסיים פרק זה בלי להזכיר את זהר וילבוש ז"ל, שהייתה אישיות יוצאת דופן בפעילותה בנושא של רקמות עמים ועדות. במסגרת עבודתה במחלקה לאתנוגרפיה במוזיאון ישראל היטיבה להעריך את יופיין וערכן של הרקמות העממיות בכלל ושל הרקמה התימנית בפרט. זוהר הייתה מורת דרך לנשים רבות בכל הקשור לחידוש עבודת הרקמה ביד, לימוד התכים האופייניים של רקמות העדות והעמים והמסורות העתיקות בארץ ובעולם, והקניית ידע עשיר בתחומים אלה.

ירידת קרנה של הרקמה התימנית

מאז שנות השישים של המאה העשרים ירדה בישראל קרנה של הרקמה בכלל, ושל הרקמה התימנית בפרט. הן בישראל והן בעולם כולו חלו שינויים רבים בתחום הרקמה, וביחס אל המסורת התרבותית והחומרית שהיא מייצגת. יש לכך קשר לשינויים שחלו במעמדה של האישה והשכלתה, ובעבודתה מחוץ למשק ביתה. אופנת הלבוש, בעיקר של הנשים, משתנה בתדירות רבה, ומוכתבת על ידי מעצבים בינלאומיים, והיא שקובעת את הביקוש וההיצע. מרבית הרקמה היום נעשית באמצעות מחשבים, וחלק נכבד מהבגדים הרקומים מגיע מהמזרח הרחוק.

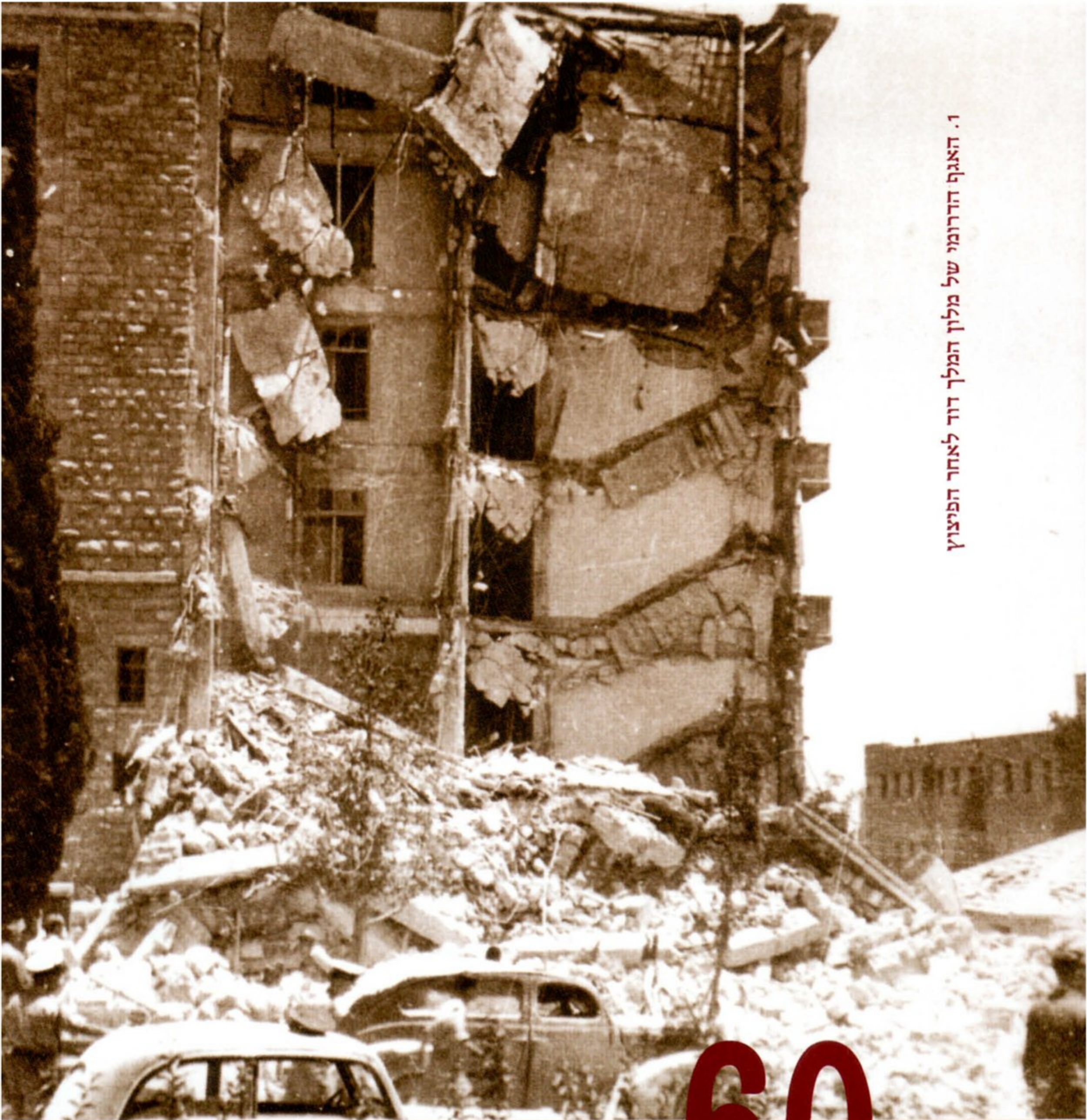
מזה תקופה ארוכה הרקמה התימנית אינה תופסת את המקום שהיה לה בעבר. אפילו הנשים התימניות החיות בארץ שינו את טעמן ולבושן ואימצו את הלבוש הישראלי המקובל. בבתי הספר כבר אין לומדים את מקצוע הרקמה בכלל. רק נשים 'משוגעות לדבר' לומדות לרקום, הן בחוגים פרטיים, או במוזיאונים ובמוסדות דומים. נשים דתיות עדיין רוקמות מפות, מפיות וטליתות, כיפות ומטפחות ראש.

אך אין בכך כדי להפחית מיופיה המיוחד של הרקמה התימנית, הן זו שנרקמה בתימן, והן זו שנרקמה בארץ, שהייתה לחלק מההיסטוריה של ההתיישבות הציונית.

ספר על הרקמה התימנית מאת המחברת,
עומד לראות אור באביב 2007.

1. האגף הדרומי של מלון המלך דוד לאחר הפיצוץ

60 שנה לפיצוץ מלון המלך דוד

אהרון יפה

(1946-2006)

עברו כשישים שנה מאז פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים בידי כוחות האצ"ל. אגפו הדרומי של המלון, ששימש כמפקדה הצבאית של ממשלת המנדט, קרס על יושביו ועשרות אנשים נהרגו ונפצעו. הייתה זו הפעולה בעלת ההשפעה הקשה ביותר על ממשלת המנדט, והיא רופפה את נחישותה להמשיך ולשלוט בארץ. עיקר הנזק, מלבד האפקט הפסיכולוגי, היה באבידות הרבות שגבתה הפעולה, ובהם אנשי צבא בריטים ואזרחים, יהודים וערבים. פעולה זו גם סיימה את תקופת 'תנועת המרי העברי' (נובמבר 1945 - יולי 1946), שבמסגרתה שיתפו פעולה שלוש המחתרות העבריות, ה'הגנה', האצ"ל והלח"י. עד אז הן יזמו שבע פעולות משותפות נגד השלטון הבריטי: הפריצה לכלא עתלית, ליל הרכבות, פיצוץ שני מבני משטרה בריטים (גבעת אולגה והרצליה), פיצוץ שתי תחנות רדאר (בגבעת אולגה ובכרמל), חבלה במסילות הברזל וליל הגשרים, שבו פוצצו 19 גשרים בגבולות הארץ.

תגובת הבריטים על פעולת ליל הגשרים הייתה קשה. היא הגיעה לשיאה ב-29 ליוני 1946, ב'שבת השחורה', בהשתתפות כ-15 אלף חיילים בריטיים. נערכו מעצרים המוניים של מנהיגי הישוב ולוחמיו, נחשפו 'סליקים' שבהם הוסתר נשק רב והוחרמו מסמכים רבים.

המחתרות העבריות הגיבו בפיצוץ מלון המלך דוד. הביצוע הוטל על האצ"ל, בידיעת מפקדת 'תנועת המרי העברי',¹ אך התוצאות הקשות של הפעולה שינו את התיי-

2. אחד מכדי החלב
שבהם הוברח חומר הנפץ